

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗИНА

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до кваліфікаційної роботи
на тему:

«ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ»

Виконала: студентка IV курсу,
групи ЗСПМ – 41,
спеціальності 054 Соціологія
Єна Аліна Валеріївна

Керівник: Кутирьова В.І., кандидатка
соціологічних наук, доцентка, доцентка
кафедри соціології

Рецензент: Садрицька С.В.

Харків – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Соціологічний факультет

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти (освітньо-кваліфікаційний рівень)
(бакалаврський)

перший

Спеціальність 054 - Соціологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**В.о. завідувачки
кафедри соціології**

Людмила СОКУРЯНСЬКА
підпис

17 березня 2025 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Єна Аліна Валеріївна

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. Тема роботи «Особливості соціалізації дітей під час війни»

керівник роботи Кутирьова В.І., кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціології

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від 14.04.2025 № 1006/5/946

2. Строк подання студентом роботи 22.05.2025

3. Перелік питань, які потрібно розробити

- Теоретичні основи дитячої соціалізації як соціального процесу.
- Особливості соціалізації дітей в умовах війни та екстремальних ситуацій.
- Вплив війни на емоційно-психологічний розвиток дітей.
- Роль соціальних інститутів (сім'ї, школи, громади) у процесі дитячої соціалізації в умовах війни.
- Міжнародний досвід підтримки дітей у кризових ситуаціях.
- Практичні рекомендації щодо покращення умов соціалізації дітей у воєнний час.

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1	Визначення мети, об'єкта, предмета, завдань дослідження.
2	Опрацювання наукової літератури та теоретичних джерел.
3	Аналіз вторинних даних.
4	Висвітлення впливу війни на соціальні та емоційні аспекти розвитку дітей.
5	Узагальнення ролі соціальних інституцій у соціалізації під час війни.
6	Формулювання рекомендацій для фахівців, які працюють з дітьми.
7	Написання та оформлення кваліфікаційної роботи.

5. Дата видачі завдання 17 березня 2025 року.

Студент

підпис

Єна Аліна

ім'я, прізвище

Керівник роботи

підпис

Кутир'ова Віра

ім'я, прізвище

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1.1 Поняття соціалізації та її роль у розвитку дітей.....	6
1.2 Фактори дитячої соціалізації.....	10
1.3. Соціалізація дітей в умовах екстремальних ситуацій: особливості та виклики	17
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	25
2.1 Особливості соціалізації дітей в зонах конфлікту: аналіз соціальних та емоційних навичок	25
2.2 Вплив війни на емоційно-психологічний розвиток дітей.....	32
2.3 Роль соціальних інститутів (сім'я, школа, громада) в процесі соціалізації дітей у умовах війни.....	39
Висновки до розділу 2	46
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ	47
3.1 Стратегії підтримки психологічного благополуччя дітей.....	47
3.2 Рекомендації для педагогів та соціальних працівників щодо роботи з дітьми в умовах війни.....	52
3.3 Роль державних і міжнародних організацій у забезпеченні соціалізації дітей в умовах конфлікту.....	59
Висновки до розділу 3	66
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціалізація є одним із ключових процесів у формуванні особистості, що визначає її здатність до адаптації, взаємодії з суспільством та засвоєння його норм і цінностей. У мирний час цей процес проходить поступово та гармонійно, під впливом сім'ї, освітніх установ, ровесників і соціального середовища. Однак у періоди воєнних конфліктів соціалізація дітей набуває особливих рис, що пов'язано з перебуванням у стресових ситуаціях, втратою стабільності та безпеки, що суттєво впливає на їхній розвиток.

Війна змінює звичні механізми соціалізації, спричиняючи низку соціальних, психологічних та емоційних викликів. Діти можуть відчувати страх, тривожність, втрату довіри до світу, а також мати обмежений доступ до освіти, соціальних контактів і нормального повсякденного життя. У таких умовах особливої значущості набуває роль соціальних інститутів соціалізації, і передусім сім'ї, школи, громади, державних та міжнародних організацій, які допомагають мінімізувати негативні наслідки воєнного конфлікту та сприяти здоровій соціалізації дітей.

Тож актуальність дослідження обумовлена тим, що в умовах війни процес соціалізації дітей зазнає значних змін в ситуаціях загрози психологічної напруги, стресу, фізичних небезпек. Війна призводить до руйнування звичних соціальних структур, що безпосередньо впливає на розвиток дітей і їхнє сприйняття навколишнього світу. У такі моменти діти стають особливо вразливими до психічних розладів, відчуття нестабільності, депресії, тривоги, а також переживання втрат.

Сучасна ситуація в Україні, де війна вже триває кілька років, робить вивчення впливу конфлікту на соціалізацію дітей надзвичайно важливим.

Зростає потреба в розробці ефективних методів соціальної підтримки, психологічної реабілітації та адаптації дітей до нових умов життя, які можуть сприяти їхньому нормальному розвитку та зменшити негативні наслідки війни.

Особливу роль у цьому процесі відіграють соціальні інститути: сім'я, школа, громадські організації, а також державні та міжнародні установи, які здатні забезпечити стабільність і підтримку. У зв'язку з цим, дослідження особливостей соціалізації дітей в умовах війни, а також розробка практичних рекомендацій щодо підтримки дітей в таких умовах, є надзвичайно актуальними завданнями, вирішення яких потребують сучасні діти, що стикаються з досвідом перебування в зонах конфлікту.

Об'єктом дослідження є процес дитячої соціалізації.

Предметом дослідження є специфіка соціалізації дітей в умовах війни, роль соціальних інститутів (сім'я, школа, громада) у процесі їх адаптації до надзвичайних умов, а також вплив війни на емоційно-психологічний розвиток дітей.

Метою дослідження є виявити особливості впливу війни на соціалізацію дітей, а також розробити практичні рекомендації для педагогів, соціальних працівників та державних організацій щодо підтримки соціалізації дітей в умовах війни.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні аспекти соціалізації дітей та її роль у формуванні особистості в умовах війни.
2. Вивчити вплив соціальних умов (сім'ї, школи, громади) на процес соціалізації дітей в зонах конфлікту.
3. Оцінити психологічні наслідки війни для дітей, зокрема їхній емоційно-психологічний розвиток і рівень стресу.

4. Визначити роль державних і міжнародних організацій у підтримці соціалізації дітей в умовах конфлікту.

5. Розробити практичні рекомендації для педагогів, соціальних працівників та організацій щодо підтримки дітей під час соціалізації в умовах війни.

Теоретичну базу роботи складають теорія дитинства Й. Квортруп, в якій дитинство розглядається як повноправна частина соціальної структури суспільства, теорія емансипації дитинства (У. Бек та Х. Попітц), теорія Джудіт Герман та Кеті Карут, присвячена розгляду війни як сильного травматичного досвіду, що змінює психологічний і соціальний розвиток дитини, теорія соціального конструювання дитинства (Н. Лі, К. Дженкс).

Емпіричну базу роботи складають результати вторинного аналізу дослідження «Індекс майбутнього: індекс добробуту дітей», яке проводилося у 2023 році Фондацією Олени Зеленської спільно з Київською школою економіки та за підтримки Дитячого фонду ООН (UNICEF) в Україні. Опитування охопило 1313 дітей віком 10-17 років, що проживають на підконтрольних територіях України. Дані збиралися через онлайн-застосунок. Дослідження включало оцінку соціальних та емоційних навичок, ментального здоров'я, досвіду булінгу та інших аспектів добробуту.

Методами дослідження виступають аналітичний, критичний, порівняльний методи, вторинний аналіз результатів кількісних досліджень.

Робота складається із трьох розділів – теоретичного, емпіричного та практичних рекомендацій, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (всього 46 джерел). Загальна кількість сторінок – 75 с.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Поняття соціалізації та її роль у розвитку дітей

Соціалізація — це процес активного включення дитини в соціальне середовище, в межах якого вона засвоює соціальні норми, ролі та цінності, формує ідентичності та розвиває здатність до адаптації та взаємодії в умовах динамічних або кризових соціальних змін. Вона охоплює всі етапи життєвого шляху людини — від раннього дитинства до старості — та є ключовим чинником формування особистості й адаптації до соціального середовища.

Дітей ми визначаємо як соціально-демографічну групу, якій притаманні не лише особливості фізичного та психологічного розвитку, але й особливі соціокультурні характеристики, завдяки яким проявляються відмінності дітей від дорослих. Конвенція про права дитини визначає вікові межі дитинства від народження до 18 років, якщо згідно з законом, чинним у тій чи іншій країні, дитина не досягає повноліття раніше. Закон України «Про охорону дитинства», прийнятий 2001 року, визначає саме ці межі дитячого віку. Тож в цій роботі ми використовуємо саме це визначення вікових меж дитинства.

Важливо підкреслити, що дитяча соціалізація не є лише пасивним засвоєнням норм і ролей: сучасні підходи акцентують на тому, що дитина дедалі більше стає активним суб'єктом цього процесу. У контексті збройних конфліктів і кризових обставин це набуває особливої ваги, оскільки діти не лише пристосовуються до нових умов, а й розробляють власні стратегії подолання викликів і ризиків.

У таких обставинах процес дитячої соціалізації часто змінюється: діти змушені швидко дорослішати, беручи на себе функції, не властиві їхньому віку, втрачати стабільне соціальне середовище та пристосовуватися до нових, часто травматичних умов. Звичні агенти соціалізації — родина, школа, громада — в умовах війни або втрачають свою стабільність, або змінюють форми й механізми впливу.

Феномен пришвидшеного дорослішання проявляється передусім в тому, що діти, особливо старшого віку, змушені брати на себе частину батьківських функцій — допомагати у веденні побуту, доглядати за молодшими братами та сестрами, приймати рішення, які зазвичай є прерогативою дорослих. Це сприяє формуванню у них нових соціальних ролей, інколи невластивих для їхнього віку, що істотно впливає на психологічний розвиток та емоційне становлення. Крім того, в умовах порушеної інфраструктури й соціальних зв'язків діти активно шукають нові платформи для комунікації, взаємопідтримки та обміну досвідом — як в онлайн-середовищі (соціальні мережі, месенджери, онлайн-групи підтримки), так і в офлайн-форматі (волонтерські ініціативи, навчальні хаби, тимчасові дитячі спільноти).

В процесі соціалізації виділяють первинний та вторинний етапи, де первинна соціалізація, яка відбувається в ранньому дитинстві, закладає фундамент соціальної поведінки дитини через взаємодію з найближчим оточенням — батьками, родиною, вихователями, тоді як вторинна соціалізація розгортається в підлітковому та дорослому віці і передбачає взаємодію з ширшим соціальним контекстом — навчальними закладами, ровесниками, професійними колективами тощо. У зонах конфлікту ці два етапи можуть втрачати звичну логіку розвитку: сім'ї роз'єднуються, освітній процес порушується, а соціальні інститути не завжди виконують свої функції. В таких обставинах особливої важливості набувають інтервенції з боку держави,

громадянського суспільства та міжнародних організацій, які покликані підтримати дітей у процесі соціалізації й мінімізувати деструктивні наслідки кризи.

Отже, соціалізація є не лише процесом адаптації особистості до соціального середовища, а й механізмом її активного впливу на нього. У контексті сучасних соціальних викликів, зокрема у зонах конфлікту, цей процес значно ускладнюється, але водночас набуває нових форм, у яких дитина постає як суб'єкт змін, здатний до самостійного вибору моделей поведінки, формування зв'язків і подолання труднощів. Саме тому дослідження соціалізації дітей в умовах кризи є важливим для формування ефективної політики захисту дитинства та створення умов для гармонійного розвитку особистості.[4]

Соціалізація відіграє ключову роль у формуванні особистості дитини, адже саме в цьому процесі вона не лише засвоює соціальні норми, цінності й уявлення, що визначають поведінку, а й розвивається як активний суб'єкт соціального життя. Діти не просто пасивно приймають впливи ззовні — вони самостійно шукають шляхи адаптації, створюють власні стратегії подолання труднощів, включаючи ризики, пов'язані з нестабільністю, переїздами чи втратами. Особливо це помітно в умовах соціальних криз, як-от війна або вимушене переміщення: старші діти нерідко перебирають на себе частину батьківських функцій, допомагають у побуті, опікуються молодшими, демонструючи елементи пришвидшеного дорослішання.

Сучасні діти також активно використовують цифрові технології для соціалізації, створюючи платформи для спілкування в онлайн- і офлайн-просторах, об'єднуючись у спільноти за інтересами або підтримуючи одне одного в умовах стресу. Таким чином, вони не лише сприймають соціальні впливи, а й формують нові моделі взаємодії, які відповідають сучасним реаліям.

У процесі соціалізації дитина взаємодіє з різними соціальними інститутами — сім'єю, школою, однолітками, ЗМІ, — які відіграють важливу роль у її становленні. У ранньому віці провідну роль відіграє сім'я як перше соціальне середовище, у якому дитина навчається базовим нормам поведінки, формує емоційні зв'язки та почуття безпеки. Саме тут закладаються основи її подальших соціальних навичок і здатності будувати довірливі стосунки.

На наступному етапі школа забезпечує не лише інтелектуальний, а й соціальний розвиток: вона формує комунікативні вміння, навички співпраці, вміння вирішувати конфлікти та адаптуватися до нових умов. У цьому середовищі діти починають усвідомлювати своє місце в суспільстві, досліджують власні інтереси, здобувають досвід відповідальності й взаємодії.

Одним із важливих аспектів впливу соціалізації на формування особистості дитини є розвиток її соціальних ідентичностей. У процесі соціалізації дитина не лише засвоює роль члена певних соціальних груп — за статтю, національністю, віком, професією, етнічним походженням тощо — а й активно розвиває власне бачення цих ідентичностей, формує уявлення про свої права, обов'язки та соціальну роль. Завдяки цьому формується здатність до самовизначення, самовираження та усвідомлення себе в контексті соціального простору.

Водночас сучасні діти не є лише пасивними об'єктами впливу соціальних умов. Вони виступають активними суб'єктами соціалізації — розробляють власні стратегії подолання ризиків, шукають підтримку в нових умовах, створюють платформи для спілкування як в онлайн-, так і в офлайн-середовищах. Особливо яскраво така активність виявляється в умовах соціальних викликів: діти здатні об'єднуватися у спільноти за інтересами або за спільним досвідом (наприклад, переселення чи втрати), допомагаючи одне одному адаптуватися до нових обставин.

Окремої уваги заслуговує явище пришвидшеного дорослішання, яке спостерігається у ситуаціях, пов'язаних із війною, вимушеним переміщенням або іншими кризовими станами. У таких умовах старші діти нерідко перебирають на себе частину батьківських обов'язків: допомагають у побуті, доглядають молодших братів і сестер, приймають рішення, що виходять за межі їхнього вікового рівня. Це не лише впливає на їхнє емоційне зростання, а й формує нові соціальні ролі та зону відповідальності, які раніше були характерні для дорослих.

У цілому соціалізація сприяє розвитку емоційної зрілості дитини: вона вчить керувати емоціями, розуміти почуття інших, формувати навички емпатії, діалогу, вирішення конфліктів і командної взаємодії. Особливо важливо підтримувати цей процес у періоди соціальних потрясінь, коли діти можуть переживати стрес, тривожність або втрату стабільності. Саме соціалізація, навіть у змінених формах, дозволяє їм зберегти зв'язок із соціальним середовищем, відновити внутрішню рівновагу та знайти нові шляхи адаптації.

1.2 Фактори дитячої соціалізації

У сучасному суспільстві процес соціалізації дітей зазнає істотних змін під впливом цифрових технологій, глобалізації, трансформацій у сімейних структурах та змін у соціокультурних очікуваннях. Якщо раніше діти розглядалися як пасивні об'єкти, що засвоюють соціальні норми, то сьогодні дедалі більше теоретиків трактують дитину як активного суб'єкта — агента соціальної взаємодії. У цьому контексті важливо звернутися до сучасних соціологічних теорій, які по-новому осмислюють феномен дитинства та роль дітей у суспільстві.

1. Нова соціологія дитинства. Цей підхід сформувався наприкінці ХХ століття і запропонував радикально новий погляд на дитинство. Вчені Алісон Джеймс, Кріс Дженкс та Алан Прю підкреслюють, що дитинство — це не лише біологічний етап, а насамперед соціальна конструкція. Згідно з новітніми теоріями дитинства, діти не є пасивними об'єктами впливу дорослих, а повноцінними учасниками соціального життя. Вони мають власні погляди, досвід та стратегії взаємодії з навколишнім середовищем. Таким чином, соціалізація сприймається як двосторонній процес, де діти не лише вчаться, а й впливають на соціальні контексти [44].

2. Теорія дитячої агентності. Цей підхід розвиває ідеї нової соціології дитинства, акцентуючи увагу на понятті "агентність". Соціолог Вільям Корсаро у своїх дослідженнях показав, що діти активно конструюють власні "одноліткові культури", у яких вони навчаються, експериментують з соціальними ролями, впливають на норми та навіть створюють нові. Це означає, що дитина є не лише споживачем соціальних норм, але й творцем нових моделей поведінки [46]. В. Корсаро називає культуру дітей «інтерпретитивною», акцентуючи увагу на активності дитини при споживанні, відтворенні і виробництві «дорослої» культури. Він виділяє шляхи дослідження активності дітей в соціальному просторі, описуючи три типи дитячих колективних дій: активне привласнення інформації, знань, світу дорослих; створення peer cultures і участь в них; внесок дітей у відтворення та розширення діапазону культури дорослих. Крім того, В. Корсаро говорить про те, що за допомогою створення peer cultures, діти прагнуть до отримання контролю над своїм життям, і вони прагнуть розділити цей досвід контролю один з одним.

3. Теорії цифрової соціалізації. У ХХІ столітті середовище соціалізації значно розширилось завдяки інтернету, соціальним мережам, цифровим іграм та медіа. Дослідниця Соня Лівінгстон підкреслює, що діти нині отримують

соціальний досвід не лише в родині чи школі, а й у віртуальних просторах. Соцмережі стали новими агентами соціалізації, що формують цінності, стиль життя та мовлення. Це вимагає перегляду традиційних уявлень про роль дорослих у вихованні та освіті [43].

4. Транснаціональна та мультикультурна соціалізація. Через глобалізаційні процеси, міграцію та міжкультурні контакти дедалі більше дітей зростають у середовищах, де перетинаються кілька культур. Вони змалку засвоюють норми різних етнічних, релігійних чи національних систем, що формує їхню багаторівневу ідентичність. Такі діти нерідко виступають "культурними посередниками" між поколіннями та культурами. Соціалізація у цьому випадку набуває характеру гнучкого, адаптивного і динамічного процесу [45].

Отже, сучасні теорії соціалізації відходять від уніфікованих моделей на користь плюралістичних, гнучких підходів, у яких дитина розглядається як активний учасник соціальних трансформацій. Це дозволяє краще зрозуміти потреби, ролі та можливості дітей у сучасному світі. Процес соціалізації дитини є складним і багатограним явищем, що формується під впливом численних соціальних чинників. Вони взаємодіють між собою, створюючи умови для формування особистості дитини, її взаємодії з навколишнім середовищем і адаптації до соціуму. До ключових факторів, що визначають характер соціалізації, належать сімейні, освітні, культурні, економічні, а також медіа- та технологічні впливи.

Провідним чинником соціалізації є сім'я. Саме в родині дитина вперше засвоює соціальні норми, моделі поведінки, моральні установки та здобуває базовий досвід міжособистісних стосунків. Тут формуються основи довіри та емоційного комфорту. Від того, як дитина взаємодіє з батьками та іншими членами родини, залежить її відчуття безпеки та здатність розвивати соціальні навички, такі як емпатія, співчуття, здатність до компромісу. При цьому діти

сьогодні активно формулюють свої власні стратегії спілкування з батьками та іншими членами родини, обираючи способи вирішення побутових ситуацій або соціальних конфліктів. В умовах соціальних потрясінь, таких як війна або вимушене переселення, сімейні ролі можуть зазнавати трансформацій. Як було зазначено, явище пришвидшеного дорослішання дітей, пов'язане із зіткненням з надвичайними подіями і ситуаціями загрози життю, а також трансформацією сімейних ролей в умовах вимушеного переїзду, розділення сімей, втрати близьких тощо, суттєво впливає на формування їхньої особистості. Це, з одного боку, підвищує рівень їхньої самостійності та відповідальності, а з іншого — може спричинити емоційне перенавантаження та потребу у додатковій підтримці.

Суттєвий вплив на соціалізацію дитини здійснює і особистість батьків, що обумовлює сімейний мікроколектив і визначає ті взаємини, які існують між його членами. Батьки виступають для дитини, по-перше, джерелом емоційного тепла і підтримки, по-друге, владою, розпорядником благ, по-третє, зразком і прикладом для наслідування, в-четвертих, порадином. Усі чотири функції мають бути присутні у взаєминах із дітьми незалежно від їхнього віку, хоча питома вага кожної з них у різні періоди неоднакова. Наприклад, у ранньому дитинстві «лідером» виступає перша функція, потім пріоритетності набуває друга. У молодшому шкільному віці повинна переважати третя, а з настанням пубертатного періоду - четверта. З цього випливає необхідність перебудови характеру взаємин, змісту, форм і напрямів спілкування дорослих і молодших членів сім'ї. Якщо цього не відбувається, та ігнорується той факт, що мірою дорослішання, у дітей накопичуються певні знання, формуються особисті смаки, погляди, своя система моральних цінностей, які не завжди співпадають, а іноді й різко відрізняються від тих, які склалися в їхніх батьків, в сімейних

відносинах батьків та дітей можуть виникати непорозуміння і зростання напруги.

Зазначимо, що ефективність спілкування батьків та дітей багато в чому зумовлюється й таким чинником, як авторитет батьків. Прийнято розрізняти три види авторитету: формальний, функціональний, особистий.

Формальний авторитет породжується соціальною роллю людини, тобто виконувана нею певна соціальна функція накладає відповідний відбиток на її взаємодію з іншими людьми. Яскравим прикладом цього виду авторитету є соціально прийнятний зміст таких соціально-рольових взаємовідносин, як Дорослий - Дитина, Батьки — Діти, Вчитель — Учень тощо.

У дуеті Батьки-Діти формальний авторитет до певної вікової межі дитини притаманний дорослим. Мірою накопичення дітьми власного досвіду і знань, такий авторитет знижується, постає необхідність звернення до функціонального авторитету, тобто такого, що базується на ерудиції, компетенції, досвіді, знаннях. Найвищий різновид авторитету - особистий. Він формується за умов демократичного стилю виховання, здорових взаємин між усіма членами сім'ї. Його міцність значною мірою залежить і від єдності та послідовності вимог батьків. Якщо дитина любить і поважає батьків, котрі відповідають їй взаємністю, якщо між дорослими і молодшими панує взаєморозуміння, то це стає шляхом до створення справжнього особистого авторитету.

Зазначимо, що важливим фактором соціалізації дітей є й соціальний статус родини. Економічний рівень, рівень освіти батьків, професійний статус впливають на доступ до ресурсів, необхідних для розвитку дитини. Високий соціально-економічний статус забезпечує доступ до кращих умов навчання, культурних заходів, розвитку талантів та підтримки для самовираження. У той же час, сім'ї з низьким рівнем доходів можуть мати обмежений доступ до таких ресурсів, що ускладнює соціалізацію і може вплинути на самооцінку дитини та

її майбутні можливості. В умовах війни зміни соціального статусу родини відбуваються в контексті вимушеного переїзду, втрати роботи, зниження рівня матеріального статку, втрати домівки та майна, розірваності чи послаблення звичних соціальних зв'язків, що також може позначатися на можливостях родини у забезпеченні гідних умов розвитку дитини.

Школа, у свою чергу, виконує не лише навчальну функцію, а й виступає простором соціальної інтеграції. Саме тут діти набувають досвіду співпраці з однолітками та дорослими, формують соціальні ролі, розвивають навички комунікації, критичного мислення та емоційного саморегулювання. У шкільному середовищі вони також стикаються з різними формами соціального контролю, засвоюють правила поведінки, вчаться вирішувати конфлікти. І водночас — використовують надану автономію для самостійного налагодження соціальних зв'язків, ініціатив і самовираження, що знову ж таки підтверджує їхню активну роль у процесі соціалізації. З одного боку, у школі діти вчаться нормам і правилам взаємоповаги, толерантності, самоконтролю та взаємодії в команді, з іншого боку, у процесі навчання та спілкування, вони самостійно адаптують ці навички, вирішують конфлікти і розвивають здатність до соціальної рефлексії. Діти також створюють онлайн та офлайн платформи для спілкування, де можуть висловлювати свою думку та розробляти власні моделі поведінки в колективі, забезпечуючи собі можливості для підтримки та взаємодії в умовах, що постійно змінюються [35].

Культурні та національні фактори також відіграють важливу роль у процесі соціалізації. Культура, в якій виховується дитина, визначає її цінності, традиції, соціальні норми та поведінкові стереотипи. Наприклад, у культурах, де домінує колективізм, дитина вчиться ставити інтереси групи вище за власні, в той час як у індивідуалістичних культурах вона фокусується на самостійності та незалежності. Мовне середовище також є важливим фактором: воно впливає на

комунікаційні навички дитини, сприяє розвитку її когнітивних здібностей і здатності виражати свої думки та потреби.

Не менш важливим чинником у процесі соціалізації є вплив медіа та технологій. Сучасні діти активно взаємодіють із різноманітними медіа-ресурсами — телевізією, Інтернетом, соціальними мережами та відеоіграми. Ці платформи не лише формують у дітей уявлення про світ і соціальні стосунки, а й допомагають їм розробляти власні стратегії комунікації та взаємодії з оточенням. Завдяки доступу до онлайн-простору діти створюють власні платформи для спілкування, що дозволяє їм долати соціальні ризики і виклики, а також підтримувати контакт з іншими людьми, незалежно від фізичних відстаней. Вони активно обирають, яку роль виконувати в цифровому середовищі, і можуть навіть виступати як ініціатори змін у своєму оточенні, створюючи нові соціальні форми комунікації.

У той же час медіа можуть пропонувати дитині певні моделі поведінки, яких вона повинна дотримуватися, формуючи уявлення про те, що є нормою в суспільстві. Зловживання медіа чи неконтрольований доступ до Інтернету може призвести до розвитку негативних рис, таких як залежність від технологій, проблеми з комунікацією в реальному житті або ідеалізація ненормованих соціальних поведінкових стандартів.

Окремо в якості чинника соціалізації розглядається психологічний клімат у суспільстві. Зміни в соціальних структурах, рівень стресу чи насильства можуть ставити дітей у складні умови, впливаючи на їхнє сприйняття світу і здатність адаптуватися. У країнах, що переживають соціально-політичні чи економічні кризи, діти можуть відчувати невизначеність і страх, що, безумовно, позначається на їхньому розвитку. Водночас вони шукають способи адаптації, розробляючи стратегії, які дозволяють їм долати складнощі та створювати нові соціальні зв'язки.

Процес соціалізації дитини є складним і динамічним, залежним від взаємодії численних соціальних факторів на різних етапах її життя. Діти активно впливають на цей процес, формуючи не лише свої індивідуальні соціальні ролі, а й створюючи нові способи комунікації та взаємодії з навколишнім світом, що сприяє їхньому розвитку і адаптації, самостійно розробляючи власні стратегії долавання соціальних ризиків, шукаючи способи адаптації до складних ситуацій [39].

1.3. Соціалізація дітей в умовах екстремальних ситуацій: особливості та виклики

Соціалізація дітей в умовах кризових та екстремальних ситуацій є складним і багатограним процесом, який вимагає особливої уваги з боку дослідників, педагогів та психологів. Кризові ситуації, такі як війна, природні катастрофи, епідемії або економічні труднощі, створюють умови, що можуть значно змінити традиційні механізми соціалізації і впливати на психоемоційний розвиток дітей. У таких умовах соціалізація не лише зводиться до набуття соціальних навичок і норм, а й передбачає здатність адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, відновлення стабільності, подолання стресу та збереження психологічного благополуччя.

Однією з основних особливостей соціалізації в таких умовах є різке порушення функціонування звичних соціальних інститутів. Війна чи інші кризові ситуації можуть призвести до руйнування сімейних структур, переміщення дітей у тимчасові притулки або табори біженців, зниження рівня доступу до освіти та соціальних послуг. В результаті діти часто опиняються позбавленими можливості звично взаємодіяти з однолітками, навчатися в школі, отримувати належну психологічну підтримку від дорослих. У таких умовах

важливою стає здатність адаптуватися до нових соціальних реалій, що можуть включати нові норми та правила поведінки, які виникають у непростих умовах.

Відсутність стабільного середовища, як правило, веде до почуття тривоги, страху та невизначеності у дітей. Це може викликати порушення нормального емоційного розвитку та соціальних взаємодій. Кризові умови призводять до того, що діти змушені швидко реагувати на зміни, переживаючи стресові ситуації, що значно ускладнює процес формування навичок соціалізації. У результаті вони можуть не отримувати необхідної підтримки від батьків або педагогів, оскільки самі дорослі часто перебувають під впливом сильних стресових переживань, що обмежує їхні можливості у взаємодії з дітьми [40].

Крім того, в умовах кризових ситуацій діти часто змінюють свою соціальну роль у родині. Відповідальність за молодших братів та сестер, допомога батькам в побутових питаннях або навіть утримання сім'ї стають важливою частиною їхнього життя. Це може вплинути на розвиток соціальних та емоційних навичок, оскільки діти, що перебувають у ситуації надзвичайної відповідальності, можуть не мати можливості для звичних дитячих ігор, спілкування з однолітками, що є важливими елементами нормального розвитку.

Не менш важливим є і те, як екстремальні умови змінюють соціальне оточення дитини. Природні катастрофи, війна або інші форми насильства можуть викликати в дітей спотворене уявлення про світ, сформувати почуття незахищеності і невпевненості в завтрашньому дні. Кризові ситуації можуть сприяти тому, що дитина сприймає соціальну реальність як ворожу і загрозову, що ускладнює її здатність взаємодіяти з іншими людьми, довіряти оточуючим, будувати здорові соціальні зв'язки.

У такій ситуації важливою є роль соціальних інститутів у підтримці дітей. Школа, громада, благодійні організації та державні установи можуть стати тими опорними точками, які допомагають дітям не тільки відновити нормальні

соціальні функції, але й формують у них нові способи адаптації до умов, що змінилися. Психологічна підтримка, освіта, організація соціальних груп і навіть звичайні форми відпочинку можуть допомогти дітям відновити відчуття стабільності і безпеки, що є важливим аспектом їх соціалізації в умовах криз.

Отже, соціалізація дітей в умовах кризових та екстремальних ситуацій вимагає особливого підходу і врахування численних факторів. Необхідно розуміти, що ці умови можуть кардинально змінити традиційні механізми розвитку особистості дитини, тому важливо створювати підтримку та безпечні умови для її соціалізації в нових обставинах [24].

Порушена соціалізація під час війни супроводжується численними стресовими факторами та змінами в соціальному середовищі. Руйнуючи звичні соціальні структури, війна змушує дітей переживати емоційні й психологічні травми, що може мати довгострокові наслідки для їхнього соціального та особистісного розвитку. Одним з основних викликів, з якими стикаються діти під час війни, є втрата стабільності у їхньому житті. Війна часто призводить до зміни місця проживання, евакуації, переміщення в інші регіони чи країни, що порушує звичний ритм життя дитини. Втрата домівки, зміна школи, відрив від друзів і родини, різка зміна соціальних умов — усе це створює серйозну емоційну напругу.

Постійна загроза для життя, поранення, спостереження за насиллям або смерть близьких людей є сильним стресовим фактором, який може призвести до розвитку психічних розладів, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Також зазначимо, що ознаки та симптоми посттравматичного стресового розладу у дітей можуть відрізнятися залежно від віку. Так, психологи частіше за все виділяють наступні ознаки ПТСР, властиві дітям молодшого віку (1 – 6 років): безсилля і пасивність, генералізований страх, підвищена збудливість і незібраність, пізнавальна плутанина, складність

визначати почуття, нічні кошмари та інші порушення сну, страх розставання і «чіпляння» за близьку людину, регресивні фізіологічні симптоми, тривога з приводу смерті, соматичні симптоми (болі в животі, головні болі та ін.). Дітям 6-11 років з синдромом ПТСР частіше властиві: почуття відповідальності та провини, повторювана травматична гра, почуття тривоги при нагадуванні про подію, нічні кошмари, думки про загрозу, агресивна поведінка, спалахи гніву, страх почуття болю, травми, тривога розлуки, • пильна увага до тривоги батьків, ухиляння від школи та втрата концентрації уваги, соматичні симптоми (скарги на тілесні болі), віковий регрес (веде себе як молодша дитина). Дітям 12-18 років з ознаками та симптомами ПТСР властиві: прояви егоїстичної поведінки, небезпечне для життя поведження, бунт удома або в школі, різкі зміни у відносинах, депресія, уникнення спілкування, зниження успішності в школі, спроба віддалитися і захиститися від почуттів сорому, провини, приниження, надмірна активність з іншими людьми чи відступ від інших з метою врегулювання внутрішнього конфлікту, схильність до саморуйнівної поведінки, бажання помсти, активність, пов'язана з відповіддю на травму, порушення сну і харчування, нічні кошмари

Відірваність від звичних соціальних інститутів, таких як школа та родина, може спричинити порушення емоційного розвитку дитини, що негативно позначається на її здатності взаємодіяти з іншими людьми та сприймати соціальні норми.

Війна також часто руйнує зв'язки між дітьми та важливими соціальними інститутами, такими як школа та родина. Відсутність доступу до освіти, непостійний режим навчання, а також відсутність підтримки з боку вчителів та однолітків може призвести до відчуття ізоляції та нестабільності у дітей. Без постійного доступу до освіти, яка є важливим аспектом соціалізації, діти не можуть набувати необхідних знань та навичок для ефективної взаємодії з

оточуючими. Втрата контакту з однолітками та педагогами також може посилити соціальну ізоляцію і затримати розвиток важливих соціальних навичок [9].

Важливим чинником забезпечення ефективного виконання школою соціалізаційної функції є організація безпечного простору для учнів та працівників шкіл. Це передбачає розробку чітких процедур реагування та поведінки у надзвичайних ситуаціях, зокрема під час повітряних тривог, евакуації, перебування в укритті; налагодження і підтримку партнерства з батьками учнів, розробку адаптаційних заходів для учасників навчального процесу; інформаційну безпеку; визначення відповідальних за організацію безпечного навчального середовища у закладах освіти тощо.

Війна також призводить до порушення сімейних відносин, що в свою чергу впливає на соціалізацію дітей. Багато дітей стикаються з розлученням внаслідок війни, деякі діти стикаються з досвідом втрати одного чи обох батьків. Ситуації, коли родини руйнуються або вимушені бути роз'єднаними, суттєво позначається на емоційній стійкості та здатності дітей до соціальної адаптації. Ті діти, які переживають втрату батьків, можуть відчувати себе соціально ізольованими, що призводить до розвитку глибокої тривоги та депресії.

Також варто зазначити, що в умовах війни діти стають свідками насилля, що має далекосяжні наслідки для їхнього психічного розвитку. Дослідження показують, що діти, які зазнали насильства або стали його свідками, мають більші ризики розвитку агресії, депресії, тривожних розладів та порушень поведінки. Війна часто спотворює сприйняття дитиною соціальних норм та цінностей, формує у неї негативне ставлення до людей, суспільства та держави.

Крім того, порушена соціалізація під час війни може призвести до довготривалих наслідків для майбутнього дітей. Діти, які пережили війни, часто

мають труднощі в інтеграції до мирного суспільства, оскільки вони можуть бути емоційно травмованими, недовіри до оточуючих, не мають належної соціальної підтримки, що ускладнює їх адаптацію в нових умовах. Відсутність належної психологічної підтримки може призвести до того, що діти не здатні правильно виражати свої емоції, розвивати здорові соціальні зв'язки та адаптуватися до мирного життя.

В результаті всіх цих чинників, порушена соціалізація в умовах війни має далекосяжні наслідки для особистісного розвитку дитини. Проблеми, з якими стикаються діти в такі періоди, можуть бути глибокими і тривалими, що потребує комплексного підходу до надання допомоги та підтримки. Важливою є не лише матеріальна допомога, а й психологічна підтримка, яку можуть надати професіонали, соціальні працівники та організації, що працюють із дітьми, що постраждали від війни [31].

Висновки до розділу 1

У першому розділі було розкрито сутність процесу соціалізації дитини як формування особистості через засвоєння соціальних норм, цінностей, моделей поведінки та соціальних ролей. У звичних умовах цей процес відбувається за активної участі сім'ї, школи, однолітків, медіа, культурного середовища. Водночас, у контексті воєнного конфлікту соціалізація дітей набуває специфічних форм. Воєнні дії порушують стабільність життєвого простору дитини, руйнують основні соціальні зв'язки, створюють атмосферу небезпеки, втрат і тривалого стресу. Це суттєво деформує функціонування основних соціалізаційних інститутів, знижує доступ дитини до якісної освіти, безпечного середовища, ускладнює надання підтримки з боку громади, руйнує звичайний формат сімейних відносин, що може призводити до перегляду ролей у родині.

Так, зокрема, вимушена міграція в умовах війни, пов'язана, в тому числі, для деяких дітей з усвідомленням можливості неповернення до домівки, з необхідністю починати життя у новому середовищі, без звичних соціальних зв'язків і матеріального забезпечення, додає ще низки специфічних проблем. Зокрема, зниження до дітей належної уваги дорослих членів сім'ї, обумовлене батьківською необхідністю вирішувати проблеми, пов'язані із матеріальним забезпеченням сім'ї. Відповідно знижується час на спілкування у сім'ї, на дитину може покладатись частина сімейних обов'язків, які не були їй властиві до війни, що позначатиметься на процесі формування особистості дитини.

У надзвичайних умовах соціалізація дитини супроводжується зростанням тривожності, дезадаптацією, проявами емоційної нестабільності, а іноді виниканням психотравматичних наслідків (ПТСР, соматичних порушень, девіантної поведінки).

Однак дослідження також засвідчують, що й в умовах війни можлива ефективна соціалізація, якщо дитина отримує системно психоемоційну підтримку, має доступ до освітнього середовища, залучена до спільної діяльності з ровесниками й дорослими. Встановлено, що найбільш важливою умовою для цього є злагоджена взаємодія різних інститутів соціалізації, передусім сім'ї, школи та соціальних служб, які спільно можуть створити адаптивні умови для розвитку дитини та її поступової інтеграції в соціум.

Таким чином, ефективна соціалізація дітей в умовах війни є можливою, проте потребує цілеспрямованих зусиль з боку суспільства, педагогів, психологів та родини.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1 Особливості соціалізації дітей в зонах конфлікту: аналіз соціальних та емоційних навичок

Соціальні та емоційні навички у дітей стають фундаментом для їхньої успішної адаптації та психосоціального розвитку. Ефективна комунікація є ключовою складовою соціальних навичок, яка допомагає дітям висловлювати свої думки, слухати інших та розуміти емоції оточення. Це сприяє створенню здорових міжособистісних відносин та розвитку навичок співпраці. Крім того, розвиток емоційного інтелекту дозволяє дітям краще розуміти та керувати своїми власними емоціями, а також розпізнавати та враховувати почуття інших людей. Це сприяє формуванню внутрішньої стійкості та допомагає дітям ефективніше впоратися з життєвими викликами.

З психологічної точки зору, як ми зазначили в попередньому розділі, діти, що переживають військові конфлікти, часто стикаються з серйозними емоційними труднощами. Стрес, травма, депресія та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є звичними наслідками для таких дітей. Страх перед можливими атаками, вибухами, втратами близьких та звичний стан тривоги створюють передумови для розвитку серйозних психічних розладів. Багато дітей втрачають батьків або близьких родичів, що є сильним емоційним шоком, який може позначитися на їхній здатності до нормальної соціалізації та розвитку. Крім того, стрес може мати фізичні прояви, такі як порушення сну, апетиту, поведінкові розлади.

У межах цього розділу представлено результати соціологічного дослідження Індекс майбутнього (індекс добробуту дітей), розроблений за

ініціативами Олени Зеленської та Київської Школи Економіки а за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, яке охоплювало дітей, що проживають в різних регіонах України. Метою дослідження було виявлення особливостей соціалізації дітей в умовах війни, визначення основних стресових чинників та оцінка ефективності психосоціальних інтервенцій.

Методологія дослідження: дослідження проводилося в 2023 році серед дітей віком 10-17 років, що проживають в різних регіонах України, окрім тимчасово окупованих територій України, до та після 24 лютого 2022 року. Вибірка складалася з 1313 респондентів. Збір даних від дітей 14-17 років здійснювався шляхом самостійного заповнювання анкети респондентами(ками) в спеціальному мобільному застосунку, який встановлювався на його/її телефон. Збір емпіричної інформації від дітей 10-13 років здійснювався шляхом самостійного заповнювання респондентами(ками) анкети в спеціальному мобільному застосунку, який встановлювався на телефон батьків, після отримання згоди. Результати дослідження дозволили зробити висновки про емоційний стан дітей, їхнє ставлення до освітнього процесу та доступ до психосоціальної підтримки [42].

Для оцінки емоційного стану дітей як ознаки збереження успішної соціалізації в надзвичайних умовах дослідниками запропоновано було застосовувати індекс добробуту, який дозволяє вимірити рівень просоціальних установок і поведінки серед дітей на тлі впливу кризових умов. Індекс включив до себе 9 індикаторів (див. рис. 2.1.)

Рисунок 2.1. Індикатори індексу добробуту дітей

Розробка зазначених індикаторів відбувалася на основі відомих опитувальників Strengths and Difficulties Questionnaire та Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire.

Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) (SDQ, 2023) — короткий поведінковий скринінговий опитувальник для дітей і підлітків. Він був розроблений дитячим психіатром Робертом Н. Гудманом і використовується для вимірювання емоційних та поведінкових проблем дітей та молоді, а також їхніх сильних і позитивних якостей.

SDQ має різні версії для різних цілей і респондентів. Його можуть заповнювати діти та молоді люди, або їхні батьки, вчителі чи інші опікуни. Його також можна використовувати для клінічної оцінки, оцінки результатів, досліджень. SDQ складається з 25 пунктів, які розділені на п'ять шкал: емоційні симптоми, проблеми поведінки, гіперактивність/неуважність, проблеми стосунків з однолітками та просоціальна поведінка. Для індексу добробуту були використані запитання зі шкали просоціальної поведінки.

Індикатори 6–9 сформовані на базі анкети Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire (Olweus, 2006). Зведені результати представлені у вигляді полігональної діаграми, де кожна вісь відповідає окремому індикатору. Підсумкове значення індексу добробуту становить 0,91, що свідчить про високий рівень просоціальних установок і поведінки серед опитаних дітей, попри вплив кризових умов, таких як війна. (рис.2.2)

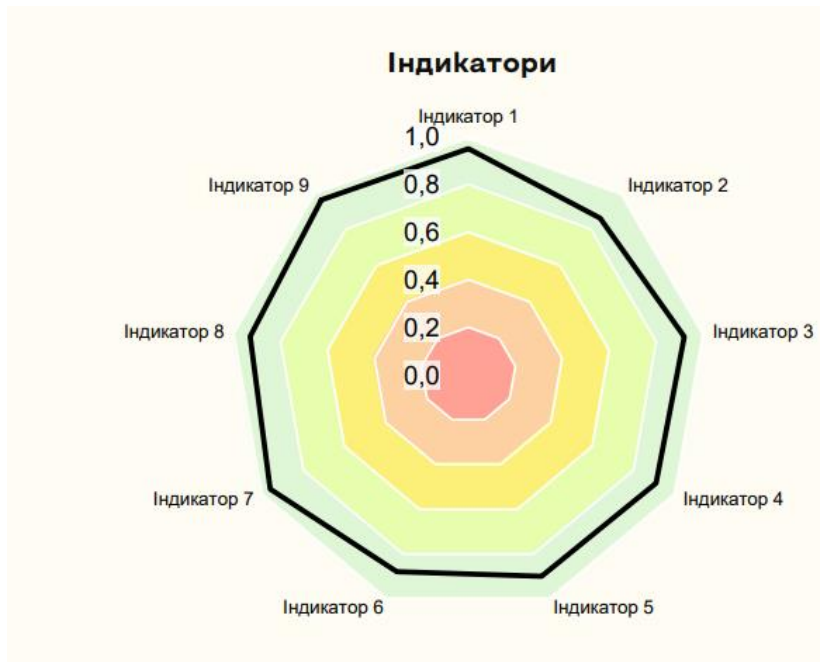

Рис.2.2. Результати вимірювання соціального добробуту дітей

Важливими елементами просоціальної поведінки є доброта та емпатія, що їх проявляють діти. Загалом 9% дітей вказали, що вони намагаються бути добрими до інших людей ("Правда" + "Частково правда"). Частка дівчат та хлопців у тому, як вони себе характеризують за добротою, суттєво не відрізняється, проте є різниця в складових. Так, серед дівчат значно більше тих, хто сказав, що це правда, що вони намагаються бути добрими до інших людей (65%), ніж серед хлопців (55%) (див. рис.2.3.)

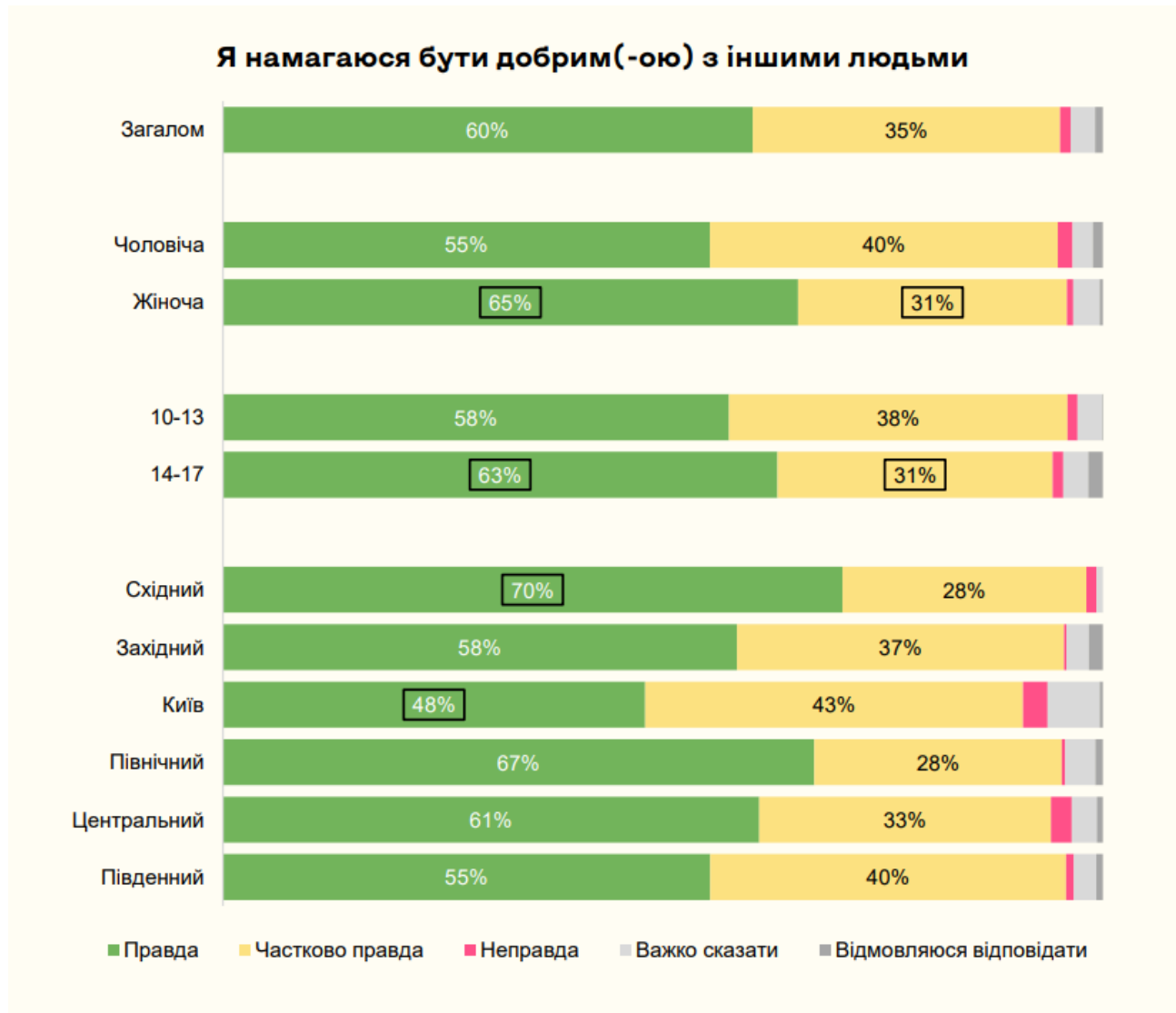

Рисунок 2.3. Наявність доброзичливості серед дітей (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Хлопці набагато частіше вказували, що це «Частково правда» (40% проти 31% серед дівчат). Схожа ситуація також спостерігається і серед молодших та старших вікових груп: якщо загалом відсоток тих, хто вказав, що вони намагаються бути добрими до інших людей серед 10–13-річних та 14–17-річних не відрізняється значно як від загального результату, так і поміж собою (96% проти 94%), то вже на рівні розподілу між тими, хто вказав «Частково правда»

та «Правда», є різниця. Серед старших дітей значно більше (63%) тих, хто вказував, що це «Правда», що вони намагаються бути добрими до інших людей, ніж серед молодших (58%). У розрізі регіонів спостерігається подібна ситуація: якщо загалом серед усіх регіонів немає значимої різниці між тими, хто погоджувався з цим твердженням ("Правда" + "Частково правда"), то в варіантах відповідей є різниця серед респондентів з Києва (48% тих, хто обрав варіант «Правда», що значно нижче, ніж в усіх інших регіонах та в Україні загалом) та респондентів зі східного регіону (70% тих, хто обрав варіант «Правда», що значно вище, ніж в усіх інших регіонах та в Україні загалом).

У випадку емпатії, хоч і загальний результат нижчий за доброту, спостерігаються схожі співвідношення. Частка дітей, які погодились з тим, що їх хвилюють почуття інших людей, становить 86% ("Правда" + "Частково правда"). Серед дітей обох статей за часткою суми обох варіантів відповідей немає значної різниці. Проте, як і у випадку з добротою, значно більше дівчат обирали варіант «Правда» в порівнянні як зі загальним результатом, так і з хлопцями (41% проти 31%, проти 60% відповідно). Також серед дівчат значно менше тих, хто відповідав «Неправда» щодо цього запитання (4% проти 5% загалом). Серед старших дітей також значно більше тих, хто обирав варіант «Правда» (63%), ніж серед молодших (58%) та загалом по Україні (60%). Водночас загальний результат для обох вікових категорій не відрізняється суттєво між собою та від загального результату (див. рис.2.4)

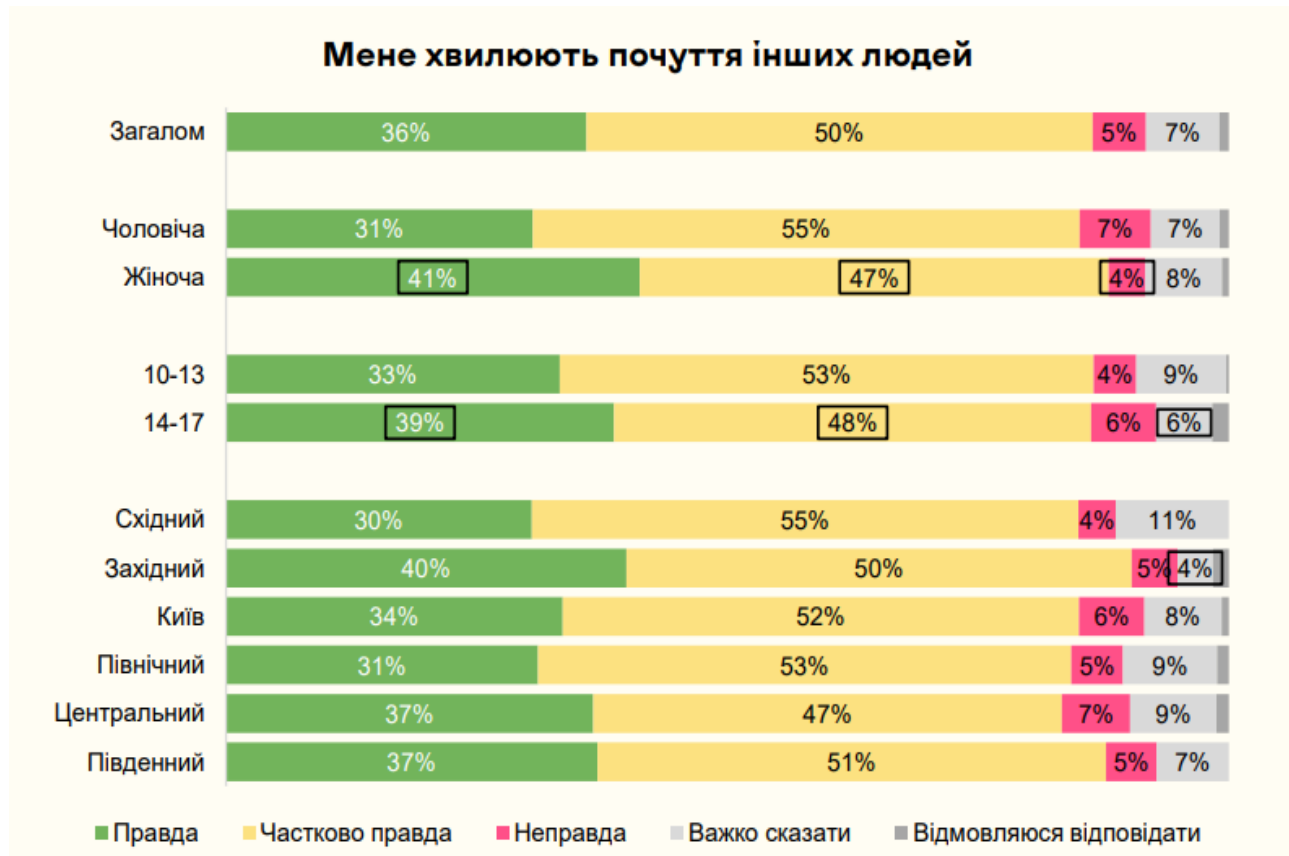

Рисунок 2.4. Рівень емпатії дітей (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

У результаті аналізу особливостей соціалізації дітей у зонах конфлікту встановлено, що війна значно змінює умови формування соціальних і емоційних навичок. Попри високий рівень стресу, нестабільність та обмежений доступ до звичних соціальних інститутів, діти демонструють значний потенціал до просоціальної поведінки: доброти, емпатію, готовність ділитися та допомагати іншим [42].

На основі даних, зібраних за шкалами SDQ та анкетною Olweus, було визначено, що індекс добробуту дітей становить 0.91, що свідчить про збереження базових навичок соціальної взаємодії в умовах кризи. Водночас у результатах спостерігаються варіації залежно від віку, статі та регіону. Зокрема, дівчата демонструють вищий рівень емпатії та доброзичливості, а старші діти

частіше дають позитивні відповіді на твердження щодо просоціальної поведінки.

Це свідчить не лише про відносну збереженість соціальних навичок, але й про активну роль дітей як суб'єктів соціалізації навіть у кризових умовах. Однак ці процеси потребують підтримки з боку соціальних інститутів і фахівців, щоб мінімізувати ризики емоційної ізоляції, агресії чи дезадаптації в майбутньому.

2.2 Вплив війни на емоційно-психологічний розвиток дітей

Психологічні наслідки війни для дітей є одними з найсерйозніших і найглибших, оскільки війна, як надзвичайна ситуація, сильно впливає на емоційний стан і розвиток дитини. Одним з основних наслідків є підвищений рівень тривожності, стресу і посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Ці психічні стани часто виникають в результаті пережитих травмуючих подій, таких як насильство, руйнування, втрата близьких, евакуація або смерть родичів.

Іншими важливими факторами соціальних навичок є готовність ділитися, прихильність до молодших та добровільна допомога тим, хто потребує цього. Відсоток дітей, які зазвичай діляться з іншими їжею, іграми, ручками тощо становить 92% ("Правда", або "Частково правда"), що є високим показником.

Водночас розподіл серед дівчат та хлопців за варіантами відповідей тут теж зберігається: дівчата частіше обирали варіант «Правда» у порівнянні з хлопцями та загальним результатом (63% проти 53%, проти 57% відповідно). При цьому загальний результат значно не відрізняється. Також не спостерігаються вагомні відмінності між віковими групами. Регіональних відмінностей в частці тих, хто обрав "Правда" або "Частково правда"), також

немає. Проте у Києві респонденти_ки рідше обирали варіант «Правда» (43%), якщо порівняти з іншими регіонами та з Україною загалом. Також цей варіант відповіді частіше обирали респонденти_ки з північного регіону (65%) (рис.2.5.)

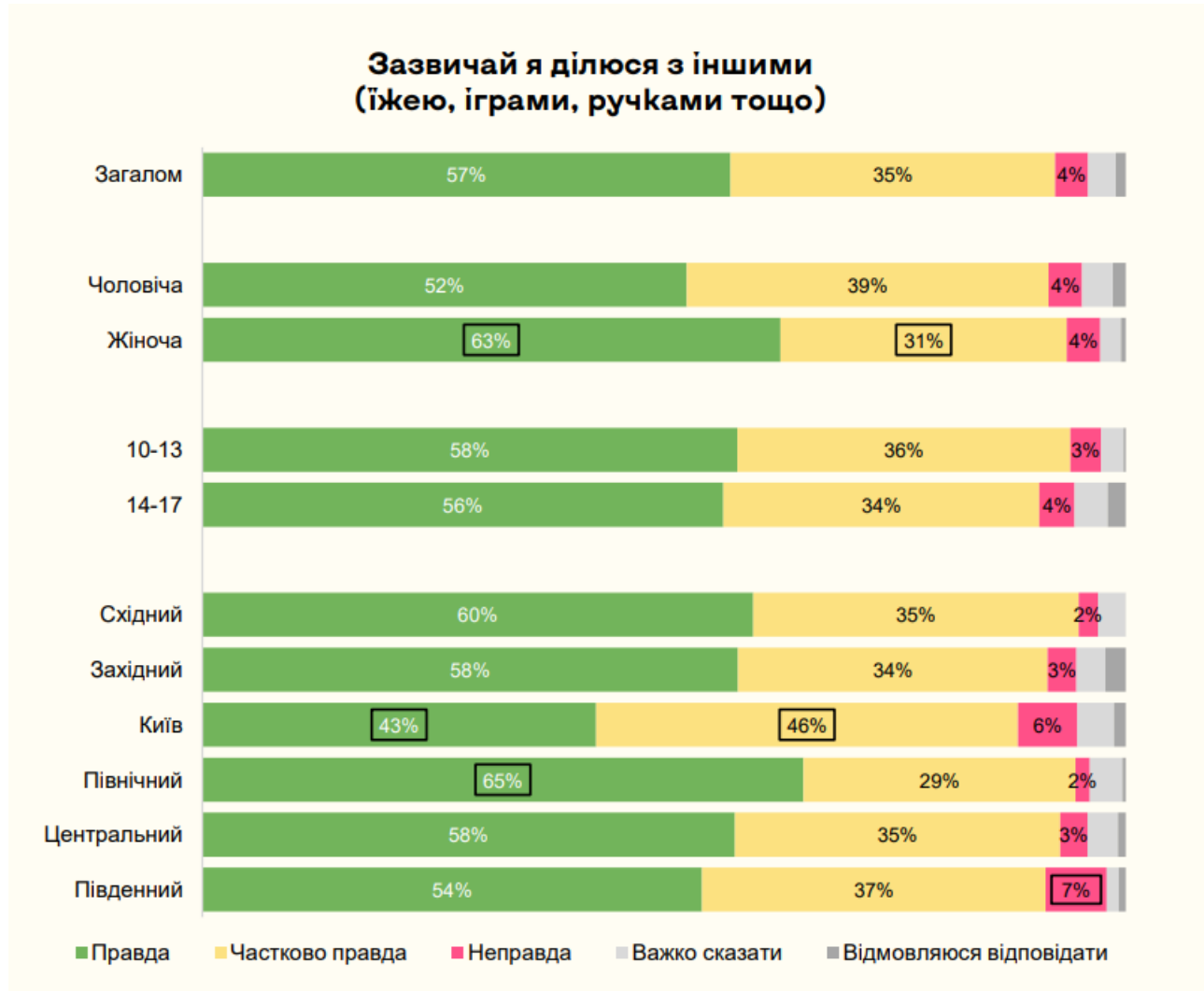

Рисунок 2.5. Готовність дітей ділитися з іншими (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Прихильність до молодших дітей також знаходиться на високому рівні. Частка тих респондентів_ок, що на твердження «Я добрий(-а) до молодших дітей» відповіли «Правда» або «Частково правда» становить 91%. Як і у випадку з іншими індикаторами, частка дівчат, що обирали саме варіант

«Правда», вища (65%), ніж серед хлопців та загалом (54% та 59% відповідно). Серед вікових категорій значних відмінностей немає. Загальна («Правда» або «Частково правда») різниця між регіонами також відсутня. Проте на рівні відповідей присутні відмінності: у північному регіоні значно рідше обирали варіант «Правда» (43%), а у південному, навпаки, частіше (52%). (рис.2.6.)

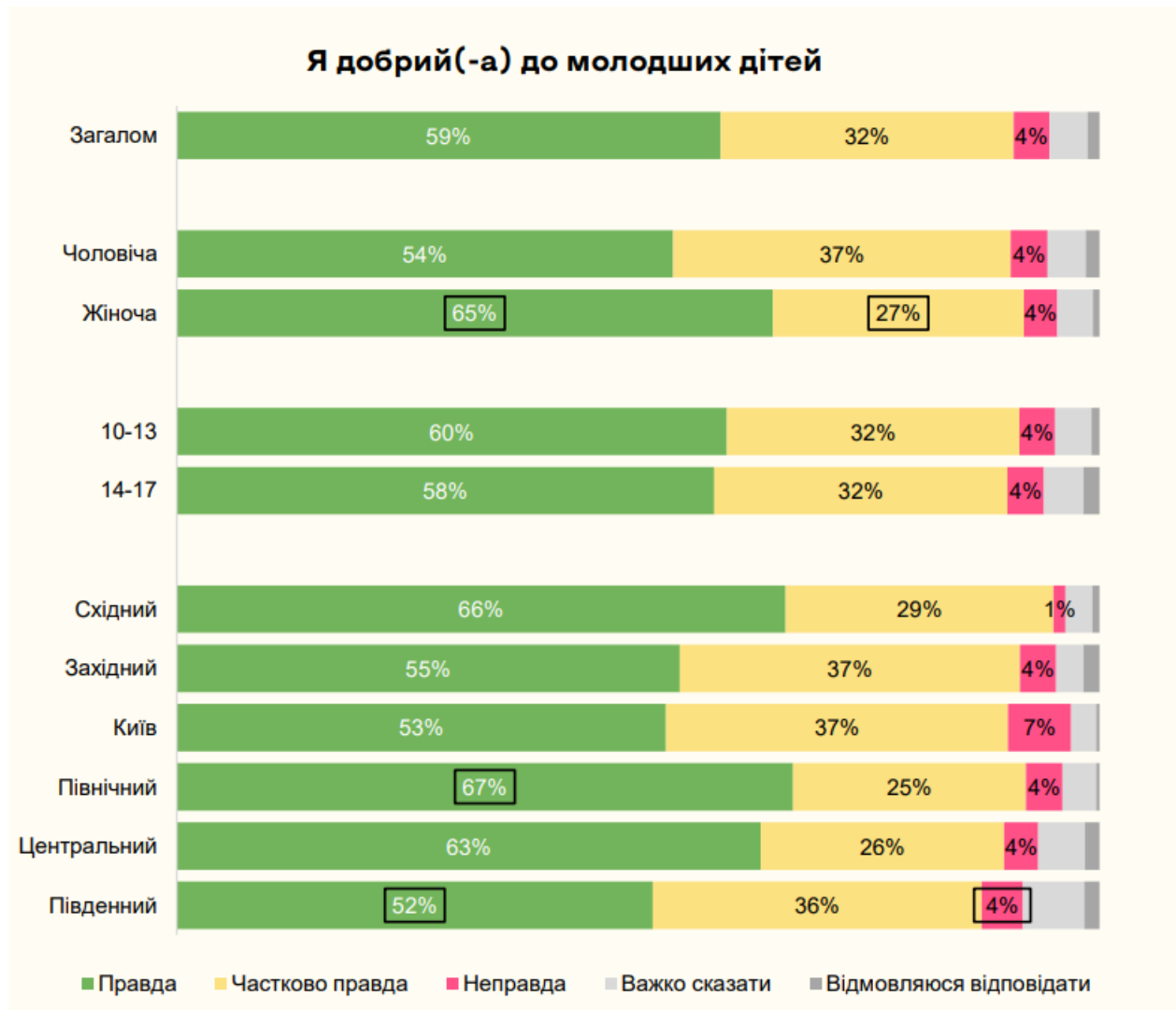

Рисунок 2.6. Доброта до молодших дітей (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Здатність допомогти іншим людям у скрутну хвилину є також важливим фактором, що характеризує наявність соціальних навичок у дітей. Відсоток

дітей, які вказали, що вони допомагають, якщо хтось постраждав, засмучений або почувається хворим, ("Правда" + "Частково правда") високий – 91%. Водночас спостерігається більша частка дівчат (93%), які вказали, що це твердження характеризує їх, якщо порівняти з хлопцями (88%) та загальним результатом. Серед вікових груп та регіонів значних відмінностей немає. (рис.2.7.)

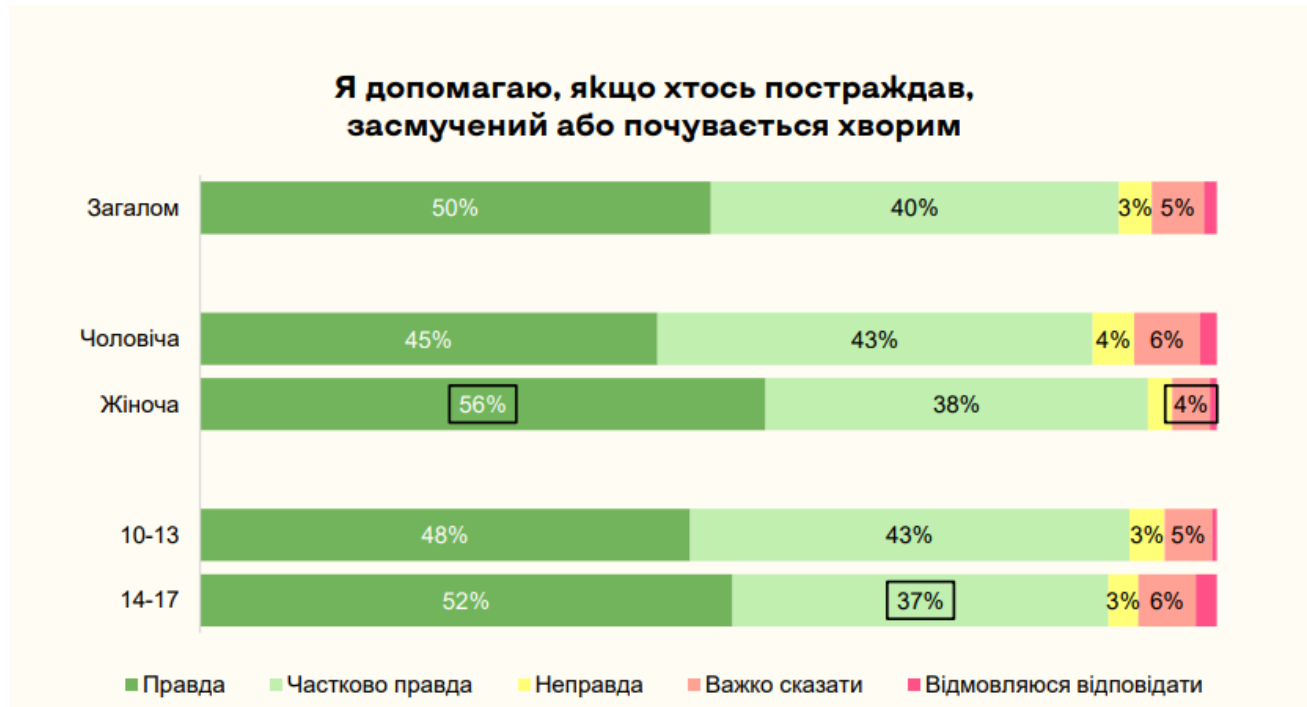

Рисунок 2.7. Чуйність серед дітей (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Загалом отримані результати аналізу елементів готовності ділитися, прихильності до молодших та добровільної допомоги серед дітей свідчать про високий рівень соціальних навичок у дітей. Певні відмінності за статтю, що були виявлені щодо готовності ділитися, прихильності до молодших та добровільної допомоги (дівчата частіше обирають варіант "Правда" в порівнянні з хлопцями), свідчать про актуальність пояснень специфіки соціальної взаємодії між дітьми різної статі із застосуванням теорії гендерної соціалізації.

Ще одним аспектом впливу війни на специфіку соціалізації дітей є ступінь поширення серед дітей феномену булінгу. Булінг серед дітей визнається поширеною проблемою, яка згубно впливає як на їхній фізичний, так і на психічний добробут. Наслідки цієї проблеми можуть бути тривалими, суттєво впливаючи на загальний добробут дітей. Знуцання потенційно можуть порушити почуття соціальної безпеки дітей, сприяючи ізоляції та відчуженню від однолітків. Отже, це може перешкоджати їхній здатності налагоджувати стосунки та легко орієнтуватися в соціальному середовищі. Беручи до уваги мінливий ландшафт соціальних взаємодій, розширення впливу на дітей цифрового середовища, варто підкреслити важливість вивчення також кібербулінгу серед дітей. Так, за результатами зазначеного дослідження, за останні кілька місяців 40% дітей стикалися з булінгом щодо себе. Хлопці значно частіше говорили про досвід цькування (45%), ніж дівчата (35%). Також діти молодшого віку більше стикаються з булінгом щодо себе (43%), ніж старші діти (37%). Водночас це явище не є дуже частим серед дітей. Загалом раз на тиждень та частіше стикається з булінгом меншість дітей – 12%. Дівчата значно рідше стикалися з цим (8%), ніж хлопці (16%). В цілому суттєвої різниці серед дітей різного віку та регіонів щодо кількості тих, хто стикався з булінгом, немає.(рис.2.8)

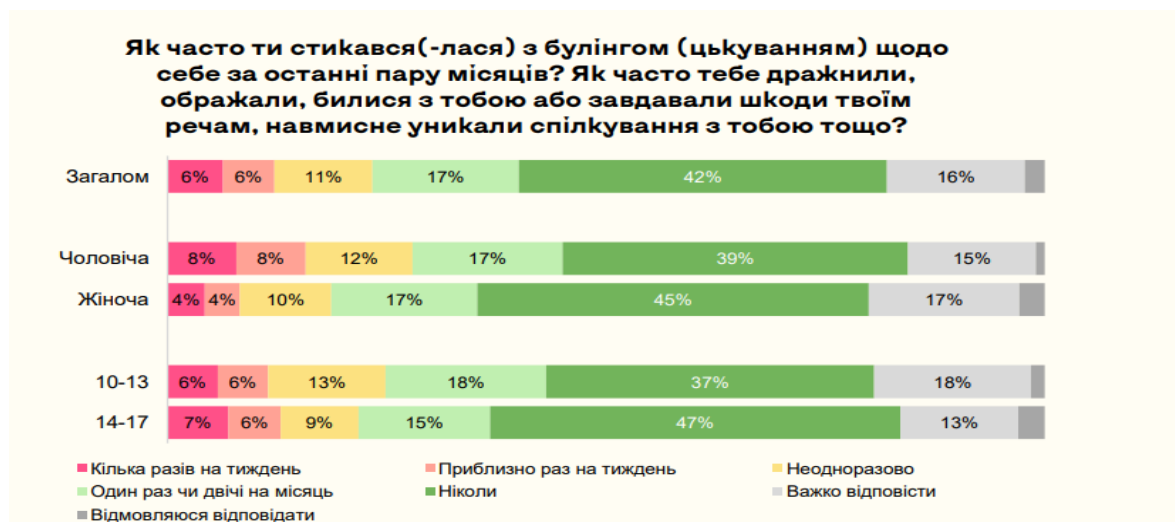

Рисунок 2.8. Булінг у дитячому середовищі (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Водночас менша кількість дітей зазначала, що брала участь у булінгу інших дітей один раз чи частіше за останні кілька місяців (15%). Хлопці частіше це зазначали (19%), ніж дівчата (11%). Серед вікових груп відмінностей немає. Що стосується кількості дітей, які робили це раз на тиждень та частіше, то таких досить незначний відсоток – лише 4%. Знову ж таки, дівчата значно рідше брали участь у ньому (2%), ніж хлопці (6%). (Рис.2.9).

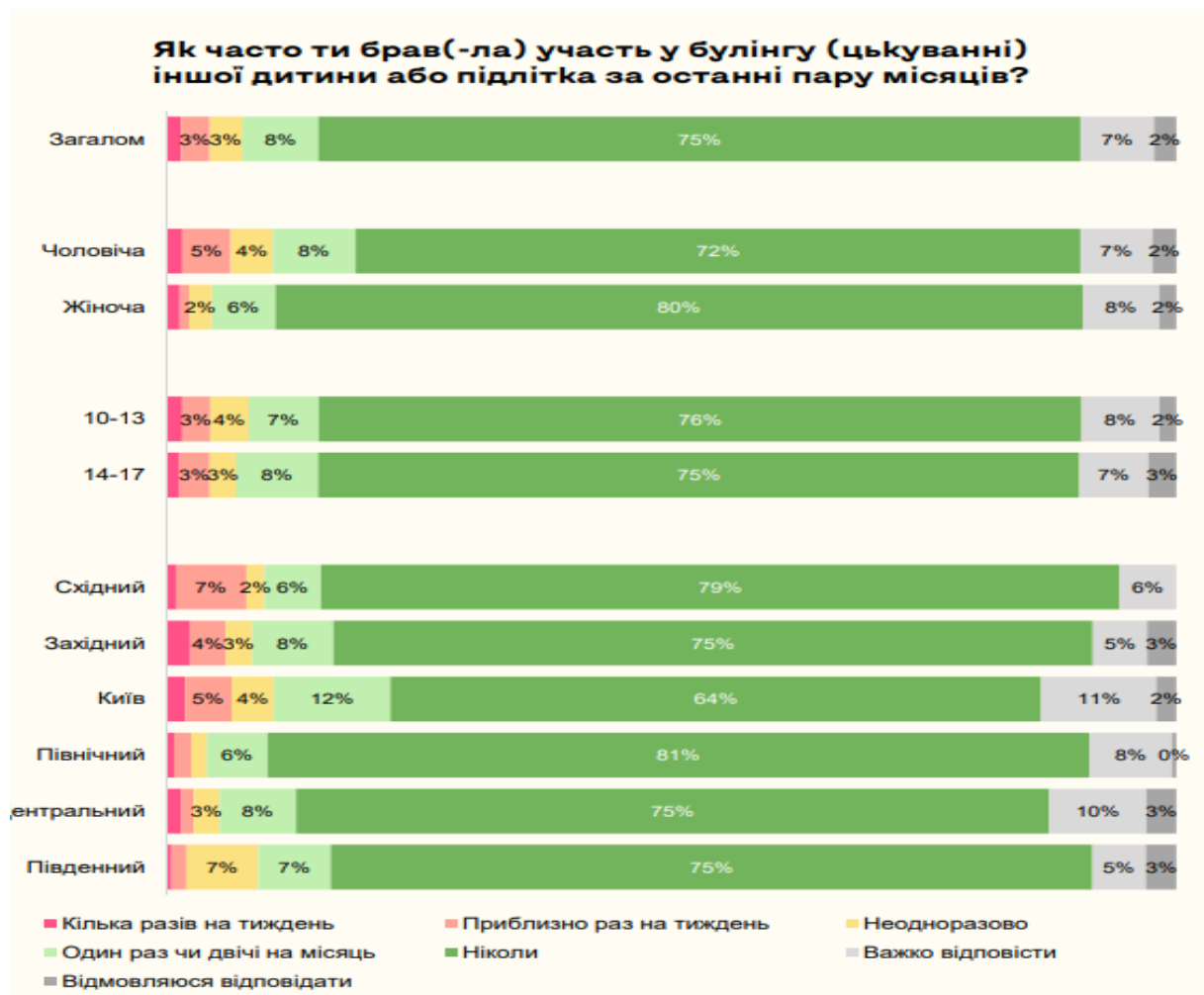

Рисунок 2.9. Участь дітей у булінгу (за результатами дослідження ЮНІСЕФ)

Ми також вважаємо, що повномасштабне вторгнення збільшило кількість конфліктів та агресії серед дітей. Зокрема, війна продукує багато складних переживань, які дітям важко відрефлексувати, тому вони схильні проявляти їх через жорстоку поведінку. Ще однією причиною такої поведінки серед дітей є копіювання поведінки дорослих. Дорослі проживають важкі фінансові періоди, невизначеність, втрату звичних соціальних зв'язків, що теж впливає на їхній емоційний фон і породжує агресію [42].

Аналіз даних показав, що війна істотно впливає на емоційно-психологічний стан дітей, зокрема викликає підвищений рівень тривожності, стресу, ПТСР і загострює труднощі у формуванні соціальних навичок. Попри це, емпіричні результати свідчать про досить високий рівень просоціальної поведінки серед дітей: більшість опитаних зазначили, що готові ділитися, допомагати іншим і проявляти доброзичливість. Це вказує на збереження потенціалу для успішної соціалізації, навіть у надзвичайно травматичних умовах.

Однак у дослідженні також зафіксовано зростання проявів булінгу, особливо серед хлопців і в окремих регіонах, що свідчить про те, що психоемоційне напруження, спричинене війною, частково трансформується в агресивну поведінку. Це може бути наслідком як власного травматичного досвіду дітей, так і наслідування моделей поведінки дорослих, які самі перебувають у кризі.

Таким чином, умови війни мають подвійний вплив: з одного боку — підвищують ризики емоційної дезадаптації та агресії, з іншого — активізують у дітей просоціальні механізми взаємопідтримки. Це створює підстави для обережного оптимізму щодо їхнього потенціалу до адаптації та соціального розвитку за наявності належної підтримки з боку сім'ї, школи й соціальних служб.

2.3 Роль соціальних інститутів (сім'я, школа, громада) в процесі соціалізації дітей у умовах війни

Сім'я є одним із найважливіших соціальних інститутів, що забезпечує розвиток дитини та її соціалізацію. У звичайних умовах сім'я відіграє ключову роль у формуванні особистісних якостей дитини, її емоційного фону, навичок взаємодії з іншими людьми, а також у створенні певних моделей поведінки. Проте в умовах війни функції сім'ї зазнають значних змін, що впливає на процес соціалізації дітей. Війна створює численні виклики для родин, які змушені адаптуватися до нових умов, що включають не тільки фізичні, але й емоційні, психологічні стреси.

Перш за все, війна призводить до порушення звичного укладу життя. Сім'ї часто опиняються в умовах постійної небезпеки, евакуації, а іноді й втрати дому. Це все стає великим стресовим фактором для дитини, оскільки стабільність і безпека є основою здорової соціалізації. В умовах війни діти переживають не тільки фізичну небезпеку, але й емоційну, а саме — стрес від розлуки з батьками, близькими, втрати друзів, а також непередбачуваність ситуації. Батьки в цей час часто занурюються у власні проблеми та переживання, що позначається на їх здатності надавати дітям належну увагу та підтримку. У результаті дитина може відчувати себе покинутою або непотрібною, що негативно впливає на її самооцінку і здатність до соціалізації.

Важливу роль у цьому контексті відіграє емоційна підтримка, яку сім'я може надати дитині. У важких умовах війни батьки, хоч і переживають власні труднощі, повинні підтримувати емоційну стабільність і давати дитині відчуття захищеності. Підтримка з боку батьків сприяє розвитку у дітей відчуття безпеки та довіри до світу, що є основою здорової соціалізації. Однак через зовнішній стрес або навіть фізичну відсутність одного або обох батьків у дитини можуть

розвиватися труднощі у формуванні соціальних навичок, таких як вміння належним чином взаємодіяти з однолітками або впоратися з емоціями [10].

Батьки, що переживають стресові ситуації, можуть бути менш здатними приділяти увагу емоційному розвитку своїх дітей. Вони можуть бути виснажені фізично та психічно, що спричиняє емоційну нестабільність у сім'ї. Це може вплинути на здатність дітей адаптуватися до змін і взаємодіяти з іншими людьми, оскільки в їхньому соціальному оточенні відсутня стабільність, і вони не мають можливості отримувати необхідну підтримку. Однак, якщо батьки демонструють сильну емоційну стійкість, вміють підтримувати емоційну атмосферу в родині та активно взаємодіяти з дітьми, це допомагає їм краще адаптуватися в умовах війни.

Додатково, сім'я є основою для формування у дітей відчуття належності, ідентичності та культурної приналежності. В умовах війни родини часто змушені переїжджати, залишаючи свої домівки, що може призвести до втрати звичної культурної ідентичності. Важливим моментом є те, як батьки справляються з цими змінами та як передають дітям цінності та традиції, що допомагають їм зберегти свою самосвідомість. Збереження сімейних зв'язків, взаємопідтримка та передача традицій можуть бути життєво важливими для дітей, оскільки це дозволяє зберегти зв'язок з минулим і дати відчуття стабільності в нових умовах.

Водночас сім'я може стати основним осередком для розвитку і підтримки психологічної стійкості дитини. Позитивна взаємодія з батьками, їх здатність долати труднощі і разом вирішувати проблеми можуть стати прикладом для дітей, що впливає на їхнє ставлення до складних ситуацій і формує навички адаптації. Тому важливим завданням для родини в умовах війни є підтримка стабільної емоційної атмосфери, навіть попри зовнішні стреси та непевність.

Загалом, війна змінює соціальні функції сім'ї і вимагає від батьків особливої уваги до потреб дітей, їхнього емоційного стану та соціальних взаємодій. Родина є тим основним осередком, який допомагає дитині подолати труднощі, адаптуватися до нових реалій і зберегти свою соціалізацію навіть в умовах війни [8].

Таблиця 2.1 ілюструє важливу роль сім'ї у процесі соціалізації дітей в умовах війни. У ній розглянуто ключові фактори, що впливають на емоційний стан та соціальну адаптацію дитини, а також показано, як підтримка, стабільність і поведінка батьків можуть допомогти дитині зберегти психологічну рівновагу та засвоїти соціальні норми в кризовий період.

Таблиця 2.1

Вплив сім'ї на процес соціалізації дітей під час війни

Фактор	Опис	Вплив на соціалізацію дитини
Емоційна підтримка від батьків	Батьки надають дітям емоційну підтримку, допомагають впоратися зі стресом.	Сприяє розвитку відчуття безпеки та довіри, покращує самооцінку дитини.
Стрессова ситуація в сім'ї	Війна приносить стреси, пов'язані з розлукою, матеріальними труднощами.	Дитина може відчувати емоційну нестабільність, труднощі з адаптацією до нових умов.
Присутність або відсутність батьків	Відсутність одного або обох батьків через війну або їх емоційна виснаженість.	Може призвести до відчуття покинутості, проблеми з розвитком соціальних навичок.
Психологічна стійкість батьків	Спокій, здатність батьків долати труднощі і демонструвати стійкість.	Батьки можуть стати прикладом для дітей, що сприяє розвитку стійкості та адаптації.
Адаптація до змін	Адаптація сім'ї до нових умов, зміни місця проживання, виховання в умовах війни.	Сприяє розвитку гнучкості, здатності до адаптації в стресових ситуаціях.
Взаємопідтримка в родині	Члени сім'ї підтримують один одного під час труднощів, допомагають впоратися з переживаннями.	Формує в дитині відчуття належності, підтримує емоційну стабільність.
Збереження культурної ідентичності	Передача традицій і культурних цінностей в умовах війни.	Допомагає дитині зберігати зв'язок з родиною, культурою та традиціями, зберігаючи

		стабільність.
Продовження таблиці 2.1.		
Формування позитивних моделей поведінки	Батьки стають прикладом для дітей у складних ситуаціях, демонструючи способи вирішення проблем.	Впливає на формування соціальних навичок і моделей поведінки, допомагає дітям адаптуватися.
Емоційна підтримка в кризових ситуаціях	Психологічна допомога від батьків у моменти війни та стресу.	Підтримує розвиток здорової самооцінки, знижує рівень тривожності у дитини.

[17]

Освітні заклади та громадські організації мають надзвичайно важливу роль у підтримці соціалізації дітей, особливо в умовах війни, коли соціальний та емоційний клімат в країні стає нестабільним. Школи та інші освітні інститути виконують функцію не лише передачі знань, але й сприяють розвитку соціальних, емоційних та психологічних навичок дітей. Вони стають важливими центрами підтримки для учнів, надаючи їм необхідні ресурси для адаптації та саморозвитку в кризових ситуаціях. У період війни, коли багато дітей стикаються з новими викликами, такими як переселення, розлука з родинами, чи безпосередній вплив військових дій, важливою є їхня соціалізація в колективі, яка забезпечує не тільки освітні, але й психологічні потреби дітей.

Освітні заклади можуть стати просторами, де діти можуть відновлювати свій емоційний баланс через спілкування з однолітками та педагогами. Це дозволяє їм відчувати себе частиною нормального суспільного середовища навіть у нестабільних умовах. Педагоги мають бути готові до нових викликів, зокрема до надання психологічної підтримки та допомоги дітям, які пережили травми війни. Вони повинні створювати безпечне середовище, де учні можуть відкрито обговорювати свої переживання та страхи, і забезпечувати їх необхідними інструментами для справляння з емоційними труднощами. Навчання, що враховує особливості кожної дитини та її емоційний стан, є важливим компонентом процесу соціалізації. Діти, які вчаться в таких умовах, здобувають

не лише академічні знання, але й навички співпраці, емпатії, стресостійкості та адаптації в суспільстві.

Громадські організації також відіграють важливу роль у процесі соціалізації дітей під час війни. Вони надають різноманітні програми та ініціативи, які можуть включати психологічну підтримку, освітні курси, культурні заходи та інші форми підтримки. Оскільки багато сімей не мають доступу до достатніх ресурсів у кризовий період, ці організації можуть стати важливими партнерами у процесі соціалізації дітей, надаючи їм можливість для розвитку поза межами формальної освіти. Такі організації можуть проводити курси з розвитку особистісних якостей, соціальних навичок, лідерства, а також підтримувати дітей, які зазнали психологічної травми внаслідок війни, надаючи їм психологічні консультації та групову терапію.

Завдяки діяльності освітніх закладів та громадських організацій діти отримують шанс відновити відчуття нормальності, навіть у найскладніших умовах, що забезпечує їхній подальший емоційний і соціальний розвиток. Ці інституції можуть також сприяти формуванню позитивного ставлення до життя та навколишнього світу, що надзвичайно важливо для дітей, які пережили травми війни. В умовах війни соціалізація в колективі стає надзвичайно важливою для формування здорових відносин та впевненості у своїх силах у майбутньому [7].

Таблиця 2.2 висвітлює важливу роль освітніх закладів, громадських організацій та державних структур у підтримці процесу соціалізації дітей під час війни. Вона демонструє, як завдяки цілеспрямованим освітнім, психологічним і соціальним заходам ці інститути сприяють адаптації дітей до складних умов, збереженню емоційної рівноваги та формуванню важливих соціальних навичок.

Таблиця 2.2

Роль освітніх закладів і громадських організацій у підтримці соціалізації дітей під час війни [6]

Інститут	Основні функції	Роль у підтримці соціалізації дітей	Приклади діяльності
Освітні заклади	- Надання академічних знань	- Створення стабільного середовища для емоційного та соціального розвитку	- Психологічна підтримка учнів у класах
	- Розвиток соціальних навичок через взаємодію з однолітками	- Формування навичок адаптації в кризових умовах	- Програми для інтеграції дітей, що пережили травму, в навчальний процес
	- Підтримка фізичного та психологічного здоров'я учнів	- Сприяння розвитку стресостійкості і здатності до співпраці	- Спільні активності, направлені на розвиток комунікативних навичок та емоційної стабільності дітей
Громадські організації	- Надання психологічної та соціальної допомоги	- Підтримка дітей, які пережили психологічну травму внаслідок війни	- Психологічні консультації та групова терапія для дітей, що пережили стрес
	- Проведення культурних, спортивних і творчих заходів	- Забезпечення можливості для позашкільного розвитку та соціальної адаптації в суспільстві	- Курси з розвитку особистісних якостей, соціальних навичок, лідерства
	- Координація допомоги для постраждалих дітей та сімей	- Підтримка соціальних зв'язків і допомога в інтеграції дітей у громадське середовище	- Підтримка дітей через культурні заходи (майстер-класи, фестивалі, спортивні змагання)
Роль держави та муніципалітетів	- Формування та виконання політики щодо освіти і соціальної підтримки	- Забезпечення фінансової та організаційної підтримки освітнім і громадським організаціям	- Програми підтримки дітей з зони конфлікту, забезпечення доступу до безкоштовної освіти та медичної допомоги для постраждалих сімей
	- Забезпечення доступу до соціальних послуг та інфраструктури	- Підтримка на рівні місцевої громади, надання допомоги національним та міжнародним організаціям для вирішення кризових	- Законодавчі ініціативи щодо забезпечення доступу до освіти та психологічної підтримки для дітей, які постраждали під час війни

		ситуацій	
--	--	----------	--

Така таблиця дозволяє виявити основні напрями діяльності кожного соціального інституту, що підтримує соціалізацію дітей під час війни, та надає приклади конкретних ініціатив, що сприяють емоційному та соціальному розвитку дітей в умовах кризової ситуації.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було проаналізовано, як війна впливає на соціалізацію дітей, зокрема на їхні соціальні та емоційні навички, психоемоційний стан і взаємодію з соціальними інститутами. Дані дослідження підтверджують, що, попри складні умови, багато дітей зберігають здатність до просоціальної поведінки — емпатії, чуйності, готовності допомагати іншим.

Встановлено, що дівчата частіше демонструють високий рівень емпатії, доброзичливості та чуйності, а старші діти — більш сформовані соціальні стратегії. Однак водночас виявлено і потребу в посиленій психоемоційній підтримці, особливо в контексті пережитих травм та обмеженого доступу до освіти.

Соціальні інститути — передусім сім'я, школа, громада — відіграють ключову роль у пом'якшенні наслідків війни. Але їх ефективність залежить від того, наскільки вони можуть адаптуватися до кризових умов і забезпечити безпеку, стабільність і підтримку.

Отже, військовий конфлікт може суттєво змінювати умови соціалізації, але не обов'язково знищує її потенціал. За наявності належної підтримки з боку дорослих, соціальних інституцій та держави, діти здатні адаптуватися, зберігати емпатію та здобувати соціальні навички навіть у надзвичайно несприятливих умовах. Такий досвід формує нові моделі поведінки, підвищує психологічну стійкість і може стати основою для побудови майбутнього поствоєнного суспільства.

РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1 Стратегії підтримки психологічного благополуччя дітей

Психологічна підтримка дітей у кризових ситуаціях є важливим аспектом, що забезпечує збереження їхнього емоційного і психічного здоров'я під час травмуючих подій. Кризові ситуації, до яких належать війна, природні катастрофи, втрати близьких, вимушена евакуація та інші стресові обставини, суттєво впливають на розвиток дитини. Вони можуть спричинити виникнення емоційних розладів, таких як тривожність, депресія, посттравматичний стресовий розлад, що може негативно позначитись на соціалізації та здатності дитини адаптуватися до нових умов. Саме тому психологічна підтримка є важливим інструментом у відновленні нормального функціонування дітей після кризових подій.

Перша та основна задача психологічної підтримки — це допомогти дитині у розумінні і прийнятті відчуттів, що виникають у результаті пережитих травм. Важливо створити безпечне середовище, в якому дитина зможе вільно висловити свої переживання, почуття та емоції, без страху бути осудженою чи непорозумілою. Прості техніки, такі як ігрова терапія для маленьких дітей, арт-терапія чи написання щоденників для старших школярів, дають змогу дітям виразити свої емоції в непрямий спосіб, що є менш стресовим. Через ці методи дитина може поступово знайти в собі ресурси для подолання пережитого.

Також важливою складовою психологічної підтримки є надання дітям можливості для реінтеграції в соціальне середовище. Це може включати в себе залучення до групових психологічних сесій, де діти можуть обмінюватися досвідом, почути інших, що пережили подібні ситуації. Подібні групи можуть

допомогти створити відчуття належності та підтримки, зменшити відчуття ізоляції та страху. Крім того, психологи працюють над розвитком у дітей навичок стресостійкості, адаптації до змін та конструктивного вирішення проблем.

Важливу роль у психологічній підтримці відіграють також дорослі, зокрема батьки, вчителі та соціальні працівники, які можуть виступати як емоційні опори для дитини. Для цього необхідно навчити дорослих правильно реагувати на емоційні потреби дитини, проявляючи емпатію, терпіння і готовність допомогти. Важливо, щоб дитина не відчувала себе залишеною або не розумілою. З підтримкою дорослих дитина може поступово відновити відчуття безпеки і стабільності, що є основою для її емоційного зростання після пережитої травми.

Загалом, психологічна підтримка дітей у кризових ситуаціях є багатогранним процесом, що включає в себе безліч методів і підходів, залежно від віку дитини, особливостей її психоемоційного стану та умов. Створення умов для емоційної реабілітації дітей є надзвичайно важливим етапом для їхньої соціалізації та подальшого розвитку після пережитих важких ситуацій [32].

Методи подолання стресу та адаптації до нових умов є важливими складовими в процесі психологічної реабілітації дітей, які пережили кризові чи екстремальні ситуації, такі як війна або природні катастрофи. Стресові ситуації, що супроводжують такі події, можуть викликати в дітей різноманітні психологічні реакції, включаючи тривожність, страх, депресію та посттравматичний стрес. Для того щоб мінімізувати негативні наслідки стресу та сприяти здоровій адаптації до нових умов, важливо застосовувати ефективні методи подолання стресу та адаптаційні стратегії.

Одним з основних методів є когнітивно-поведінкова терапія, яка спрямована на зміну негативних думок і переконань, що формуються у дитини

під впливом стресу. Цей метод допомагає дитині переосмислити свої переживання та навчитися реагувати на них конструктивно. Психолог може навчити дитину розпізнавати автоматичні негативні думки і замінювати їх більш адаптивними і реалістичними. Для дітей молодшого віку можуть бути використані техніки ігор і рольових вправ, що дозволяють дитині опрацювати свої емоції через символічну гру.

Іншим важливим методом є релаксація та медитація. Навчання дітей технікам релаксації, таким як глибоке дихання, прогресивне м'язове розслаблення, а також медитативні практики, допомагає знижувати рівень тривожності і стресу. Ці методи сприяють розслабленню не тільки фізичного тіла, але й емоційного фону, зменшують симптоми тривоги та покращують емоційну стабільність. Крім того, регулярне використання технік релаксації допомагає дитині адаптуватися до стресових ситуацій, надаючи їй інструменти для самоконтролю та самоуспокоєння [12].

Соціальна підтримка є ще одним ключовим елементом у процесі подолання стресу. Коли дитина відчуває підтримку з боку своїх близьких, друзів, педагогів або психологів, це дає їй відчуття безпеки і стабільності. Спільне перебування з іншими дітьми, що пережили подібні труднощі, може допомогти знизити почуття ізоляції. Психологічні групи, де діти можуть відкрито ділитися своїми переживаннями та досвідом, часто стають важливим інструментом для зниження стресу та формування почуття спільності. Підтримка з боку соціальних працівників і педагогів допомагає дитині відновити відчуття нормальності та повернутися до звичного соціального середовища.

Крім того, важливою складовою адаптації є розвиток стресостійкості у дітей. Для цього використовуються різноманітні техніки психологічного тренування, зокрема допомога дитині в розвитку навичок вирішення проблем,

що дозволяють їй ефективно справлятися з труднощами та непередбачуваними ситуаціями. Створення спеціальних ситуацій, в яких дитина може тренувати свої адаптаційні навички, є важливою частиною цього процесу. Це можуть бути тренінги, в яких дитина вчиться вирішувати проблеми в умовах, наближених до реальних, або рольові ігри, що моделюють різні соціальні ситуації.

Не менш важливим є повернення дитини до регулярної діяльності, яка забезпечує їй відчуття нормальності. Це може включати повернення до навчання, участь у спортивних секціях або хобі. Спільні активності з іншими дітьми або дорослими допомагають відновити соціальні навички і почуття стабільності. Діти, які продовжують брати участь у знайомих видах діяльності, мають більше шансів на швидку соціалізацію та адаптацію до нових умов.

Таким чином, поєднання когнітивно-поведінкових методів, технік релаксації, соціальної підтримки та розвитку стресостійкості є ефективними інструментами для подолання стресу і адаптації дітей до нових умов після пережитих травм. Важливою складовою цього процесу є також активна участь дорослих, зокрема батьків і педагогів, які можуть допомогти дитині пройти через цей складний етап життя, надаючи їй необхідну підтримку і допомогу [20].

У таблиці 3.1 подано огляд основних методів подолання стресу та адаптації до нових умов, що є особливо актуальними в умовах війни. Представлені підходи охоплюють як психологічні, так і поведінкові техніки, спрямовані на підтримку емоційної стабільності, розвиток стресостійкості та відновлення почуття безпеки у дітей. Кожен метод характеризується своїми цілями, техніками застосування та перевагами в реальному житті.

Таблиця 3.1

Методи подолання стресу та адаптації до нових умов

Метод	Опис	Ціль	Техніки	Переваги	Застосування
Когнітивно-поведінкова терапія	Психотерапевтичний підхід, що допомагає змінити негативні думки та переконання	Зміна негативних переконань та негативних автоматичних думок	Розпізнавання автоматичних негативних думок, заміна їх на адаптивніші, навчання нових стратегій	Допомагає дитині розуміти та змінювати своє сприйняття стресових ситуацій	Індивідуальні заняття з психологом, групові заняття
Релаксаційні техніки	Методи, що допомагають знижувати рівень стресу та тривоги через розслаблення	Зниження фізіологічних проявів стресу (напруження, тахікардія)	Глибоке дихання, прогресивне м'язове розслаблення, медитація	Зменшує тривогу, покращує фізичне та емоційне самопочуття, підвищує стресостійкість	Індивідуальні чи групові сесії з психологом, онлайн-курси, самостійне виконання
Соціальна підтримка	Підтримка з боку родини, друзів та однолітків для відновлення емоційної стабільності	Зменшення почуття ізоляції та покращення емоційного фону	Спілкування, підтримка, участь у групах для подолання кризових ситуацій	Відновлює відчуття безпеки, покращує емоційний стан, зменшує стрес	Групи підтримки, дружні зустрічі, підтримка від батьків та вчителів
Техніки розвитку стресостійкості	Методики, спрямовані на розвиток навичок ефективного подолання труднощів та стресу	Підвищення здатності ефективно реагувати на стресові ситуації	Психологічні тренінги, моделювання реальних кризових ситуацій, вирішення проблем через гру	Формує здорову реакцію на стрес, сприяє кращій адаптації до змін	Тренінги з психологами, рольові ігри в групах або індивідуально
Рольова гра	Використання гри для відтворення та опрацювання емоцій через символічні дії	Переробка травматичного досвіду через гру	Гра, де дитина може виконувати роль іншої особи,	Допомагає дитині відпрацювати свої емоції в	Ігри в психологічних групах, індивідуальні заняття,

			символічне програвання ситуацій	безпечному середовищі, підвищує впевненість	групові тренінги
Фізична активність та спорт	Використання фізичних вправ для зняття стресу та покращення загального емоційного стану	Підвищення рівня фізичної і психоемоційної стійкості	Спортивні секції, йога, активні ігри, танці	Покращує фізичне здоров'я, знижує рівень стресу, покращує настрій	Спортивні секції, групові активності, індивідуальні тренування
Арт-терапія	Використання творчих занять для вираження емоцій та розслаблення	Зменшення тривожності, вираження внутрішніх переживань	Малювання, ліпка, музика, танець, театральні постановки	Допомагає розвивати креативність, знижує стрес, дає можливість висловити невисловлене	Групові або індивідуальні заняття, творчі майстер-класи
Залучення до щоденної діяльності	Повернення до звичних активностей, що дають відчуття стабільності	Відновлення почуття нормальності та регулярності в житті	Навчання, хобі, участь у соціальних заходах	Дає відчуття стабільності, формує звички, які сприяють адаптації до нових умов	Повернення до школи, участь у гуртках, дозволя з родиною та друзями
Групова психотерапія	Використання групових сесій для подолання стресу, де діти можуть ділитися своїми переживаннями	Зниження ізоляції, соціальна підтримка однолітками	Обговорення спільного досвіду, рольові ігри, спільні заходи	Формує соціальні навички, дає підтримку через спільні переживання	Групи підтримки в психологічних центрах, шкільні або позашкільні заходи

[28]

3.2 Рекомендації для педагогів та соціальних працівників щодо роботи з дітьми в умовах війни

У воєнний час педагогічні стратегії підтримки дітей набувають особливої значущості, адже вони допомагають не тільки зберегти інтелектуальне і фізичне

здоров'я дітей, а й сприяють їх емоційному та соціальному розвитку в умовах кризи. Зміни в середовищі, яке оточує дитину, порушення звичного ритму життя, страхи та непередбачуваність — все це стає вагомими чинниками, що впливають на психоемоційний стан дітей. Педагогам у цей період необхідно розробляти та реалізовувати стратегії, які б сприяли зниженню стресу, підвищенню стресостійкості та допомагали дитині адаптуватися до нових реалій. Важливим завданням є створення безпечного та стабільного середовища, де дитина може отримати підтримку, висловити свої переживання, знайти способи адаптації до ситуації та відновлення.

Однією з основних педагогічних стратегій є індивідуальний підхід до кожної дитини, враховуючи її психологічний стан, настрій, рівень тривожності та особисті переживання. Це дозволяє педагогам виявити індивідуальні потреби кожної дитини, сприяти розвитку її внутрішніх ресурсів і підтримувати відчуття емоційної безпеки. Важливо враховувати, що діти в різний спосіб реагують на стресові ситуації, тому педагогам слід бути гнучкими, готовими до коригування стратегії підтримки залежно від потреб кожної конкретної дитини. Для цього можуть використовуватися методи психологічної підтримки, такі як бесіди, активні ігри, терапевтичні вправи, що допомагають дитині звільнитися від внутрішніх переживань і почати адаптуватися до нових умов.

Важливим аспектом є також розвиток у дітей навичок емоційного регулювання. Педагоги можуть впроваджувати заняття, що сприяють розвитку емоційної грамотності, вчити дітей розпізнавати свої емоції, управляти ними, справлятися з тривогою, страхами і сумнівами. Стратегія підтримки повинна включати в себе також інструменти для покращення соціальної взаємодії серед дітей. В умовах воєнного часу важливо зберегти зв'язки з однолітками, заохочувати співпрацю і взаємопідтримку в групах, оскільки це може бути важливим чинником для подолання стресу. Під час навчальних занять важливо

стимулювати дітей до взаємодії, до пошуку способів спільно вирішувати проблеми, що виникають у ході навчального процесу [38].

Ще однією важливою педагогічною стратегією є використання арт-терапевтичних методів. Це може бути малювання, ліплення, музика чи інші творчі форми діяльності, які дозволяють дітям висловлювати свої почуття та переживання, знімати емоційну напругу. Творчість дає змогу дітям знайти нові способи вираження своїх емоцій, що особливо важливо в умовах війни, коли традиційні методи самовираження можуть бути обмежені через стрес чи травми. Педагоги можуть організовувати різноманітні творчі майстер-класи, групові виставки, театралізовані постановки, що допомагають дітям не тільки зняти стрес, а й покращити їхнє самопочуття, створити відчуття позитивного ставлення до світу і власних можливостей.

Значення педагогічних стратегій у воєнний час не обмежується лише інтелектуальним розвитком. Вони включають також активну роботу над відновленням фізичного та психологічного благополуччя дітей. Стратегії мають сприяти тому, щоб діти відчували себе в безпеці, могли знайти підтримку та засоби для подолання труднощів, з якими вони стикаються в умовах війни. Це також включає регулярні фізичні вправи, що допомагають знизити рівень стресу та покращити фізичне здоров'я. Педагоги можуть впроваджувати різноманітні фізичні активності, організовувати спортивні ігри, заняття на свіжому повітрі, що сприяють розвитку стійкості до стресу та підтримці здоров'я дітей.

Невід'ємною частиною педагогічних стратегій є також спілкування з батьками. Створення партнерських стосунків між педагогами та батьками є важливим елементом підтримки дітей у воєнний час. Педагоги мають активно залучати батьків до навчального процесу, інформувати їх про психоемоційний стан дитини, давати рекомендації щодо підтримки вдома, адже сім'я є основним джерелом стабільності та підтримки для дитини. Спільна робота педагогів та

батьків дає можливість максимально ефективно допомогти дітям адаптуватися до нових умов, зберігаючи їх психологічну стійкість та здоров'я.

Таким чином, педагогічні стратегії підтримки дітей у воєнний час мають бути комплексними, індивідуально орієнтованими, включати елементи психологічної підтримки, розвитку емоційної грамотності та соціальної взаємодії, а також сприяти фізичному та психічному відновленню дітей. Тільки такий підхід може забезпечити ефективну підтримку дітей, що переживають кризу війни, і допомогти їм зберегти стійкість у складних умовах [19].

У складних умовах воєнного часу особливої актуальності набуває підтримка психоемоційного стану дітей. Педагогічні стратегії, спрямовані на стабілізацію емоційного фону та розвиток стресостійкості, відіграють ключову роль у забезпеченні безпечного та підтримувального освітнього середовища. У таблиці 3.2 подано огляд основних стратегій, що можуть бути ефективно застосовані в освітньому процесі для допомоги дітям у подоланні психологічних труднощів.

Таблиця 3.2

Педагогічні стратегії підтримки дітей у воєнний час

Стратегія	Опис	Ціль	Методи реалізації	Переваги	Застосування
Індивідуальний підхід	Врахування психологічних потреб кожної дитини, адаптація підтримки залежно від особливостей	Підвищення рівня емоційної безпеки, підтримка в кризових умовах	Індивідуальні бесіди, психотерапевтичні сесії, створення комфортного середовища для самовираження	Допомагає зменшити тривожність, дає можливість кожній дитині отримати необхідну підтримку	Індивідуальні консультації, психотерапевтичні сесії, підтримка з боку педагога
Розвиток емоційного регулювання	Виховання здатності управляти своїми емоціями,	Підвищення емоційної стійкості дітей, зменшення	Тренінги з емоційної грамотності, вправи на релаксацію,	Допомагає дітям впоратися з емоційними навантаженнями	Вчителі проводять заняття на уроках, групові

	розпізнавати та контролювати стрес	тривоги	заняття з психологом	ями, підвищує здатність до адаптації	психологічні тренінги
Активні ігри та терапевтичні ігри	Використання ігор для зниження стресу та розвитку навичок адаптації до нових умов	Покращення емоційного стану, відновлення соціальних зв'язків	Рольові ігри, ігри на командну взаємодію, терапевтичні ігри для зняття внутрішнього напруження	Зменшують емоційну напругу, сприяють розвитку соціальних навичок, зміцнюють командний дух	Ігри на заняттях, групові заняття з педагогами або психологами
Арт-терапія	Використання творчих методів для вираження емоцій та зняття стресу	Вивільнення емоційної напруги, розвиток креативності	Малювання, ліплення, музика, танці, театральні вистави	Знижує рівень стресу, допомагає висловити приховані почуття, сприяє розвитку креативності	Творчі майстер-класи, арт-терапевтичні сесії, індивідуальні або групові заняття
Підтримка через соціальну взаємодію	Створення можливостей для соціалізації дітей, взаємопідтримка в групах	Покращення взаємодії серед дітей, створення підтримуючої атмосфери	Групові заняття, спільні проекти, заняття в командах, розвиток співпраці та підтримки серед однолітків	Формує відчуття безпеки та приналежності, зменшує почуття ізоляції, розвиває соціальні навички	Групові заняття, проекти, спільні заходи на уроках, позашкільні заходи
Фізичні ігри та спортивні ігри	Використання фізичних ігор для покращення фізичного та психологічного стану дітей	Зниження фізичної напруги, поліпшення фізичної та психоемоційної стійкості	Спортивні ігри, йога, заняття на свіжому повітрі, танці	Покращує фізичне здоров'я, знижує рівень стресу, підвищує стресостійкість	Спортивні секції, заняття на свіжому повітрі, фізкультурні уроки
Залучення батьків	Спільна робота з батьками для	Підтримка стабільного середовища,	Спільні зустрічі батьків і	Дозволяє забезпечити підтримку	Зустрічі з батьками, консультації,

	забезпечення стабільності та підтримки дитини вдома	залучення до підтримки вдома	педагогів, надання рекомендацій для вдома, підтримка батьків в кризовий період	дитини вдома, полегшує адаптацію до нових умов	підтримка на батьківських зборах
Використання позитивного підкріплення	Заохочення позитивної поведінки та досягнень через нагороди та позитивну оцінку	Стимулювання мотивації, підтримка впевненості дитини	Нагороди за позитивні зміни, акцент на досягненнях, похвала	Підвищує впевненість дитини, мотивує до подолання стресових ситуацій	Позитивна оцінка під час уроків, акцент на досягненнях учнів
Гнучкість у навчанні та організації	Адаптація навчальних планів та методик до змін у житті дітей та обставинах	Підвищення ефективності навчання в умовах нестабільності	Модифікація програми, застосування індивідуальних підходів, зміна режиму роботи	Допомагає зберегти ритм навчального процесу, адаптує учнів до нових умов	Коригування навчальних планів, уроки з акцентом на практичні аспекти навчання
Психологічна підтримка	Проведення сесій з психологами для роботи з переживаннями дітей	Зменшення стресу, підтримка емоційної стабільності	Індивідуальні консультації, групова психотерапія, арт-терапія	Дає можливість відреагувати на переживання, допомагає знайти вихід із стресових ситуацій	Психологічні консультації, терапевтичні групи, спеціалізовані сесії для дітей з тривогою

[14]

Соціально-психологічний супровід дітей у кризових умовах є важливим елементом, який допомагає дітям впоратися з наслідками стресу та адаптуватися до змін у їхньому житті. Кризові ситуації, такі як війна, природні катастрофи, смерть близьких, значні соціальні та економічні зміни, можуть призвести до серйозних психологічних травм у дітей. В таких умовах важливо забезпечити не тільки фізичну безпеку, але й емоційну підтримку, що допоможе

дітям зберегти стійкість і розвивати здатність до адаптації. Соціально-психологічний супровід є комплексним процесом, який включає як індивідуальні, так і групові методи підтримки.

Одним з основних завдань соціально-психологічного супроводу є створення підтримуючого середовища, яке допоможе дітям відновити почуття безпеки та стабільності. В умовах війни чи інших кризових ситуацій це особливо важливо, оскільки діти часто стикаються з відчуттям страху, тривоги, відчуженості. Психологічна підтримка дозволяє знизити рівень стресу, сприяє збереженню психоемоційного стану і допомагає дітям адаптуватися до нових реалій.

Методи соціально-психологічного супроводу можуть включати індивідуальні консультації з психологом, групові психотерапевтичні заняття, арт-терапію, терапевтичні ігри, активні форми роботи, як-от рольові ігри або вправи на розвиток емоційної саморегуляції. Важливу роль відіграють і групові заходи, які сприяють розвитку соціальних зв'язків між дітьми, зміцненню почуття єдності, зниженню соціальної ізоляції. Групові тренінги, заняття в колективі дозволяють дітям відчути підтримку однолітків, що є важливим аспектом в умовах, коли соціальні зв'язки можуть бути порушені [3].

Не менш важливим є супровід дітей через систему навчальних закладів. Школа може стати місцем, де дитина отримує стабільність і підтримку. Використання адаптованих навчальних програм, консультацій з педагогами та психологами, індивідуальні підходи до навчання допомагають дітям пережити стресовий період і зберегти мотивацію до навчання. У таких умовах варто враховувати не лише навчальний процес, а й емоційний стан учнів, можливість надання їм простору для вираження своїх переживань через творчість, написання есе або участь у групових обговореннях.

Особливу увагу необхідно приділяти підтримці батьків дітей, оскільки стабільність у сімейних відносинах має важливе значення для психоемоційного стану дітей. Спільні консультації, батьківські збори, тренінги допомагають батькам краще розуміти потреби своїх дітей у кризових умовах, навчитися надавати їм емоційну підтримку, сприяти створенню безпечного та стабільного середовища вдома. Взаємодія з сім'єю також має велике значення для подолання негативних наслідків війни, таких як тривожність, депресивні стани, посттравматичний стресовий розлад.

Психологічний супровід дітей у кризових умовах також включає навчання навичок подолання стресу, розвитку емоційної стійкості, технік саморегуляції, як-от релаксація, дихальні вправи. Це допомагає дітям не лише зменшити рівень стресу, але й підвищити свою здатність справлятися з майбутніми труднощами. Врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, її емоційного фону та потреб є основою для створення ефективної стратегії підтримки.

Загалом, соціально-психологічний супровід дітей у кризових умовах є багатогранним процесом, що включає різноманітні методи та стратегії, спрямовані на збереження психічного здоров'я дітей і забезпечення їхньої адаптації до нових умов життя. Важливим аспектом є створення стабільного і підтримуючого середовища, що включає як індивідуальну, так і групову підтримку [33].

3.3 Роль державних і міжнародних організацій у забезпеченні соціалізації дітей в умовах конфлікту

Державні програми та ініціативи для підтримки дітей в умовах війни мають вирішальне значення в забезпеченні психосоціального захисту і збереженні фізичного та емоційного здоров'я дітей. В умовах конфлікту

держава повинна створювати систему підтримки, яка не тільки надаватиме термінову допомогу, але й сприятиме довгостроковому відновленню дітей після пережитих травм. Зокрема, ключові напрямки державних ініціатив спрямовані на забезпечення безпеки, доступу до освіти та медичної допомоги, психологічної підтримки, а також на соціальну реабілітацію.

Одним з основних елементів державних програм є організація спеціалізованих центрів допомоги дітям, які перебувають у кризових ситуаціях. Такі центри зазвичай надають широкий спектр послуг, включаючи психологічну підтримку, соціальні послуги, медичну допомогу, а також юридичні консультації. Вони мають за мету не тільки мінімізацію наслідків стресу та травм, але й повернення дітям відчуття стабільності та безпеки, що є важливим для нормального розвитку та соціалізації.

Державні програми також включають інтеграцію психосоціальних послуг у систему освіти. Програми психологічної підтримки для школярів та студентів, розроблені на державному рівні, забезпечують спеціальне навчання педагогів та психологів, а також створення інфраструктури для надання психоемоційної допомоги дітям в навчальних закладах. Ці програми часто включають проведення групових тренінгів, заняття з розвитку емоційної стійкості та антистресових технік, що сприяють покращенню психічного здоров'я дітей, які пережили війну [16].

Крім того, важливу роль у підтримці дітей в умовах війни відіграють державні ініціативи, спрямовані на забезпечення соціального захисту. Вони включають виплати на дітей з родин, що постраждали від конфлікту, допомогу у вигляді продовольчих наборів та медичних засобів, а також підтримку в розміщенні та евакуації дітей з небезпечних зон. Завдяки таким ініціативам держава може знизити соціальну ізоляцію та забезпечити базові потреби дітей, що є важливою умовою для їхнього нормального розвитку в умовах війни.

Зокрема, на рівні законодавства ухвалюються спеціальні акти, які надають пріоритет захисту прав дітей, забезпечення їхніх інтересів у контексті війни. Це включає в себе обов'язкове надання житла, доступ до безпечних умов навчання, психоемоційної допомоги, а також розробку механізмів для повернення дітей до нормального соціального життя після завершення військового конфлікту.

Не менш важливими є програми, спрямовані на допомогу дітям, які стали свідками або жертвами насильства. Психологічна реабілітація таких дітей є пріоритетом для держави, тому організуються різноманітні тренінги, арт-терапевтичні заняття, майстер-класи, спрямовані на вираження емоцій та переживань через творчість, що допомагає дітям поступово адаптуватися до нових умов. Важливим кроком є розробка спеціальних програм для реабілітації дітей, які пережили втрату близьких або стали жертвами насильства.

Державні ініціативи вимагають також тісної взаємодії з міжнародними організаціями. У рамках цих програм часто залучаються благодійні фонди, міжнародні організації, такі як ЮНІСЕФ, які сприяють забезпеченню додаткових ресурсів для допомоги дітям, що постраждали від війни. Спільні зусилля допомагають організувати більш ефективну підтримку, залучати міжнародну допомогу та створювати нові можливості для надання комплексної підтримки.

Завдяки державним ініціативам значно полегшується адаптація дітей, що постраждали від війни, до мирного життя. Це не лише соціальна, але й емоційна підтримка, яка дає дітям шанс на відновлення та майбутнє без травмуючого досвіду війни [34].

У таблиці 3.3 наведено огляд державних програм та ініціатив, спрямованих на підтримку дітей в умовах війни. Ці ініціативи охоплюють різноманітні аспекти, від психологічної допомоги та освітньої реабілітації до соціальної підтримки і мобільних центрів для надання оперативної допомоги.

Вони мають на меті забезпечення безпеки та добробуту дітей, які пережили травми та стрес, а також сприяння їх адаптації та відновленню в умовах військових конфліктів. Основні заходи, зазначені в таблиці, здійснюються за участю державних установ, міжнародних організацій та громадських об'єднань, що працюють на благо дітей та їхніх родин.

Таблиця 3.3

Державні програми та ініціативи для підтримки дітей в умовах війни

Ініціативи	Опис ініціативи	Цільова аудиторія	Основні заходи	Відповідальні організації	Пріоритети
Психологічна підтримка	Програми для надання психологічної допомоги дітям, які пережили війну.	Діти, які пережили травму, в тому числі втрату батьків або близьких, переміщення, насильство.	Консультації з психологами, психотерапія, групова терапія.	Міністерство охорони здоров'я, ЮНІСЕФ, громадські організації.	Підтримка психічного здоров'я, стабілізація емоційного стану.
Освітня реабілітація	Програми для забезпечення доступу до освіти в умовах війни.	Діти, які постраждали від війни і змушені залишити свої школи або навчальні заклади.	Заняття в тимчасових навчальних закладах, онлайн-освіта, дистанційне навчання.	Міністерство освіти і науки, благодійні організації.	Збереження доступу до освіти, уникнення розриву навчального процесу.
Фінансова допомога	Програми матеріальної підтримки для родин, що постраждали від війни.	Діти з родин, які постраждали від війни або втратили забезпечення.	Грошові виплати на дітей, забезпечення продуктами харчування, медичними засобами.	Міністерство соціальної політики, урядові агентства.	Забезпечення базових потреб дітей, соціальний захист.
Реабілітація після стресу	Програми психологічної та соціальної реабілітації	Діти, які пережили стресові ситуації, насильство	Терапія через арт-терапію, музичну терапію, психоаналітичну	Міністерство охорони здоров'я, міжнародні організації.	Відновлення емоційного та психічного здоров'я, покращення

	для дітей.	чи біженство.	у допомогу.		соціалізації.
Мобільні центри підтримки	Мобільні групи, які надають підтримку дітям і родинам в зонах бойових дій або в тимчасових притулках.	Діти, що знаходяться в зонах бойових дій або в евакуаційних центрах.	Програми для підтримки дітей на місцях, консультації, надання медикаментів і харчування.	НУО, міжнародні організації, місцеві органи влади.	Оперативна допомога в умовах евакуації, швидкий доступ до необхідної підтримки.
Реабілітація через спорт і культуру	Програми, що включають спортивні та культурні заходи для відновлення соціалізації дітей.	Діти, які пережили травми, переміщення, стрес.	Спортивні заняття, культурні заходи, групи взаємодопомоги, проведення фестивалів та свят.	Міністерство культури, Міністерство молоді та спорту, благодійні організації.	Психологічна реабілітація через творчість, розвиток соціальних навичок, інтеграція в громаду.
Інформаційні кампанії	Кампанії для інформування батьків і дітей про наявні ресурси та підтримку.	Родини, що постраждали від війни.	Розповсюдження матеріалів, навчання батьків основам психологічної підтримки дітей в умовах стресу.	Міністерство інформаційної політики, громадські організації, медіа.	Інформування населення про доступні програми підтримки та послуги.
Міжнародна допомога	Спільні ініціативи між Україною та міжнародними організаціями.	Діти, що постраждали від війни, родини біженців.	Поставки гуманітарної допомоги, підтримка через міжнародні благодійні організації.	ЮНІСЕФ, Червоний Хрест, ООН, міжнародні НУО.	Забезпечення доступу до гуманітарної допомоги, допомога в відновленні інфраструктури.

[36]

Міжнародні організації відіграють важливу роль у сфері соціалізації та захисту прав дітей, особливо в умовах конфліктів і кризових ситуацій. Їхня діяльність охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на забезпечення благополуччя дітей, надання їм доступу до освіти, охорони здоров'я, а також на

забезпечення їхніх прав, зокрема права на захист від насильства, експлуатації та інших форм порушення прав. У контексті війни та гуманітарних катастроф міжнародні організації виступають не лише як гуманітарні помічники, але й як адвокати дітей, яких торкнулася війна, забезпечуючи їм підтримку на рівні міжнародних стандартів прав людини.

Однією з основних міжнародних організацій, що активно працюють у сфері захисту прав дітей, є ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН). ЮНІСЕФ здійснює комплексні програми допомоги дітям в умовах кризових ситуацій, зокрема надаючи гуманітарну допомогу, організовуючи освіту для дітей, що втратили доступ до шкіл, та забезпечуючи психологічну підтримку. ЮНІСЕФ також проводить активну роботу з урядами для покращення законодавства щодо прав дітей, сприяючи його вдосконаленню на міжнародному рівні.

Інша важлива організація — це ООН, через свою гуманітарну координаційну службу ОСНА. Вона забезпечує координацію міжнародної допомоги в умовах гуманітарної кризи, а також має спеціалізовані програми для підтримки дітей, які пережили насильство чи переміщення. Організація активно співпрацює з урядами, НУО та іншими міжнародними партнерами для організації безпечного середовища для дітей в умовах криз.

Червоний Хрест, ще одна глобальна організація, також здійснює важливу діяльність у сфері захисту прав дітей під час конфліктів. Вони надають медичну допомогу дітям, що постраждали від війни, організовують притулки, постачають їжу та воду, а також займаються вивезенням дітей із небезпечних зон. Окрім гуманітарної підтримки, Червоний Хрест працює над відновленням родинних зв'язків, забезпечуючи дітей можливістю знайти своїх близьких у випадку їхнього розлучення через конфлікти [5].

Дитячі права на міжнародному рівні також активно захищаються через правозахисні організації, такі як Human Rights Watch (HRW). Ця організація

фіксує порушення прав дітей під час війни, зокрема використання дітей у військових діях, напад на дитячі установи, а також інші форми насильства та експлуатації. HRW розробляє рекомендації для урядів та міжнародних інституцій з метою покращення стану прав дітей в умовах війни.

Міжнародна діяльність також включає програми по реінтеграції дітей у соціальне життя після війни. Це допомога в навчанні, професійній орієнтації, а також соціально-психологічна підтримка для дітей, які пережили насильство, втрату батьків або депортацію. Міжнародні організації активно працюють над створенням безпечних середовищ для дітей, забезпеченням доступу до освіти, наданням психосоціальної підтримки, яка є важливою складовою відновлення дітей, постраждалих від війни.

Крім того, багато міжнародних організацій співпрацюють з місцевими урядами, проводять навчання для соціальних працівників і педагогів щодо специфіки роботи з дітьми, які пережили травму. Це включає не тільки психологічну підтримку, але й навчання основам педагогіки для роботи з дітьми в екстремальних умовах, адаптацію методик навчання до нових реалій, що виникають у зв'язку з війною.

Таким чином, міжнародні організації відіграють ключову роль у забезпеченні соціалізації дітей, які пережили війни та інші конфлікти. Їхня діяльність охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на захист прав дітей, забезпечення їхнього благополуччя та інтеграцію в суспільство після пережитих травм. Важливо, що ці організації працюють не лише в межах гуманітарної допомоги, але й на рівні зміни політики та вдосконалення національного законодавства, сприяючи покращенню умов для всебічного розвитку дітей навіть у найскладніших обставинах [22].

Висновки до розділу 3

У третьому розділі були проаналізовані основні напрями практичної допомоги дітям, які зазнали травматичного впливу війни, а також визначені ефективні стратегії покращення їхньої соціалізації. Було з'ясовано, що психологічна підтримка, стабільність і залученість до звичних видів діяльності мають вирішальне значення для зниження рівня тривожності та стресу у дітей. Ефективними визнано когнітивно-поведінкову терапію, техніки релаксації, соціальну підтримку, Арт-терапію, групову психотерапію, які сприяють формуванню адаптивних механізмів подолання кризи та повернення відчуття нормальності у житті дитини.

Рекомендації для педагогів та соціальних працівників охоплюють створення безпечного освітнього середовища, реалізацію ідеї індивідуального підходу, налагодження партнерських стосунків із родинами, розвиток емоційної грамотності та сприяння соціальній активності дітей. Важливою є також роль державних і міжнародних організацій, які через системні програми психологічної, освітньої, фінансової допомоги формують цілісну інфраструктуру підтримки. Їхня діяльність спрямована на інтеграцію дітей, які постраждали від війни, у суспільство, забезпечення їх базових потреб і соціального захисту. Таким чином, практична допомога має бути міждисциплінарною, довготривалою та адаптованою до реальних умов, у яких перебувають діти під час війни та в постконфліктний період.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження було розглянуто соціалізацію дітей в умовах військового конфлікту, визначено її особливості, проблеми та шляхи подолання негативних наслідків. Війна є потужним стресовим чинником, що суттєво змінює процеси соціалізації, впливаючи як на психоемоційний стан дітей, так і на функціонування соціальних інститутів, які забезпечують їхню інтеграцію в суспільство. У зв'язку з цим, проблема соціалізації дітей у кризових умовах набула особливої актуальності та потребує комплексного аналізу.

Проведений теоретичний аналіз дозволив з'ясувати, що соціалізація як процес засвоєння індивідом соціальних норм, цінностей та моделей поведінки, що забезпечують його успішну інтеграцію в суспільство, який у звичайних умовах здійснюється через взаємодію з такими основними соціальними інститутами, як сім'я, освітні заклади, суспільство загалом, в умовах військових дій зазнає серйозних порушень - через загрозу безпеці, вимушене переміщення, втрату стабільного середовища, руйнування родинних зв'язків, відсутність якісного освітнього процесу та недостатню соціальну підтримку.

На основі аналізу наукових джерел було встановлено, що діти, які перебувають у зоні бойових дій або змушені залишити свої домівки через війну, можуть зазнавати серйозних психологічних травм, які ускладнюють їхню адаптацію до нових умов і впливають на подальшу соціалізацію. Найпоширенішими наслідками впливу війни на психіку дітей є посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривожні розлади, соціальна ізоляція або, навпаки, підвищена агресивність. Відсутність належної підтримки в таких умовах може призвести до порушень соціальної взаємодії та труднощів

у формуванні особистісних якостей, що в подальшому може відобразитися на їхньому житті.

Важливу роль у процесі соціалізації дітей в умовах війни відіграє сім'я, адже саме вона є первинним агентом соціалізації. Проте криза, спричинена війною, значно ускладнює функціонування сімейних відносин, адже батьки самі перебувають у стані стресу, а іноді навіть втрачають можливість піклуватися про дітей через загибель, поранення чи вимушене розлучення. Тому в таких умовах зростає значення державної та громадської підтримки, спрямованої на збереження сімейних зв'язків, надання соціальної допомоги та реабілітації дітей і їхніх родин.

Особливу увагу приділено ролі освіти у соціалізації дітей в умовах військового конфлікту. Доступ до якісної освіти є важливим фактором адаптації та повернення дітей до стабільного життя. Освітній процес у кризових умовах повинен включати не лише академічне навчання, а й психологічну підтримку, соціально-педагогічну допомогу, що сприятиме формуванню емоційної стійкості та адаптації дітей до нових умов. Запровадження дистанційного навчання, психологічних тренінгів, програм соціальної інтеграції для внутрішньо переміщених осіб є важливими кроками у підтримці дітей, які зазнали впливу війни.

Окремо розглянуто питання психологічної підтримки дітей, які постраждали від військових дій. У роботі підкреслюється, що методи психологічної допомоги, такі як арт-терапія, когнітивно-поведінкова терапія, групові заняття, соціальні ініціативи з інтеграції, відіграють важливу роль у подоланні наслідків психологічної травми. Важливою є також участь громадських організацій, волонтерів та міжнародних фондів у забезпеченні реабілітації дітей, що зазнали впливу військових конфліктів.

У процесі дослідження також було розглянуто міжнародний досвід підтримки дітей у кризових умовах. Аналіз діяльності таких організацій, як ЮНІСЕФ, Червоний Хрест, міжнародні фонди допомоги жертвам війни, свідчить про необхідність розробки комплексних програм соціалізації дітей, що включають освітні, психологічні та соціально-економічні ініціативи. Ефективними є програми тимчасового прихистку, психологічної реабілітації, соціального наставництва, які сприяють відновленню нормального соціального життя дітей у кризовий період.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок про те, що соціалізація дітей в умовах військового конфлікту є складним і багатовимірним процесом, що залежить від низки чинників, включаючи рівень психологічної підтримки, доступність освіти, функціонування сімейних та соціальних інститутів. В умовах війни необхідний комплексний підхід до соціалізації дітей, який має включати психологічну допомогу, адаптаційні програми, освітні реформи та соціальні ініціативи, спрямовані на створення умов для їхнього гармонійного розвитку.

Таким чином, для ефективного подолання наслідків війни для соціалізації дітей необхідно розробити державні та міжнародні програми, що забезпечать комплексний підхід до підтримки цієї соціальної категорії. Необхідне поєднання зусиль держави, громадянського суспільства, міжнародних організацій та фахівців у галузі психології, педагогіки, соціальної роботи. Важливою є інтеграція програм соціально-психологічної реабілітації в освітній процес, забезпечення підтримки сімей з дітьми, створення безпечного середовища для їхнього розвитку.

Війна є жахливим випробуванням для будь-якого суспільства, і її наслідки впливають на всі сфери життя. Проте, якщо суспільство забезпечить комплексний підхід до підтримки дітей, які зазнали її впливу, це дозволить

зменшити негативні наслідки, сприятиме їхній успішній соціалізації та адаптації. Турбота про дітей – це не лише питання їхнього індивідуального майбутнього, а й майбутнього всього суспільства, адже саме від сьогоднішніх дітей залежить те, яким буде світ у наступні десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. О. Соціалізація особистості в контексті вітчизняних та зарубіжних науково-педагогічних досліджень // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». № 10 (343). 2015. С. 7-13.
2. Арабчук Я. І. Джерела і чинники формування особистості / Я. І. Арабчук // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.] / Гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2011. Випуск 44. С. 43-46.
3. Арабчук Я. І. Фактори впливу на соціалізацію особистості в полікультурному світі / Я. І. Арабчук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наук. пр.]. Київ, 2010. Випуск 25 (38). С. 142-143.
4. Гарасимів Т. З. Особистість та проблеми її соціалізації // Форум права. 2009. № 3. С. 156-161.
5. Гарасимів Т. З. Соціалізація особистості: до проблем методологічних підходів. Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 837. С. 231–235.
6. Дубравська Д. М. Основи психології: Навчальний посібник. Львів: Світ, 2021. 280 с.
7. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості: навчальний посібник. 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ: НАІР, 2022. 206 с.
8. Кацавець Р. С. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2019. 112 с.
9. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: Монографія. Київ: Фенікс, 2009. 416 с.

10. Курило В. С., Савченко С. В., Караман О. Л. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України: монографія / В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Київ: Талком, 2018. 240 с.
11. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ: ІНСАЙТ, 2000. 444 с.
12. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 112 с.
13. Любарська О. М. Основи соціалізації особистості: навч. посіб / О. М. Любарська. 2-ге вид, переробл. і доповн. Київ: Ленвіт, 2012. 238 с.
14. Мельник Г. Соціалізація особистості: проблеми та шляхи подолання. Київ, 2010.
15. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Алерта, 2013. 540 с.
16. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. Київ: Центр. навч. л-ри, 2015. 624 с.
17. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 448 с.
18. Панок В. Г. Практична психологія: теоретико-методол. засади розвитку: монографія / В. Г. Панок ; Нац. акад. пед. наук України; Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи; Всеукр. асоц. практикуюч. психологів. Чернівці: Технодрук, 2019. 486 с.
19. Печенко І. П. Проблема соціалізації особистості в контексті сучасної педагогіки / І. П. Печенко // Вісн. Київ. міжнар. ун-ту: Серія: Педагогічні науки: зб. наук. пр. Київ: КиМУ, 2006. Вип. 9. С. 207–222.
20. Печенко І. П. Соціалізація як предмет науково-педагогічного вивчення / І. П. Печенко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2006. № 3. С. 10–17.

21. Практикум із групової психокорекції: підручник / С. Д. Максименко [та ін.]. Мелітополь: вид-во Мелітоп. держ. пед. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2015. 412 с.
22. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2014. 344 с.
23. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / М. Савчин, Л. Василенко. 3-є вид., переробл., допов. Київ: Академія, 2017. 368 с.
24. Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми: тези XV Міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2020 року, м. Київ) / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, О. І. Власової, Н. М. Дембицької, О. В. Лавренко. О. В. Креденцер – Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. 135 с.
25. Соціалізація особистості: навч. посібник / В. В. Радул, Я. В. Галета. Рек. МОН. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2016. 236 с.
26. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
27. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі / А. В. Тадаєва // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17 (2). С. 329-337.
28. Токарева Н. М. Основи вікової психології: навчально-методичний посібник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. Кривий Ріг: Тов ВВП "Інтерсервіс", 2013. 283 с.
29. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціальнопедагогічної діяльності: теорія і практика: монографія / С. Я. Харченко. Луганськ: Альма-матер, 2006. 320 с.
30. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. Київ: Наукова думка, 2020. 190 с.

31.Шалагінов Б. Б. Соціалізація майбутньої особистості. / Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. 2011, № 11-12. С. 3 – 6.

32.Швачко О. В. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2012. 111 с.

33. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф., Кукурудза Г. В., Проскуріна Т. Ю. По-сттравматичні стресові розлади та розлади адаптації в постраждалих унаслідок військового конфлікту. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник. Київ : Агентство «Україна», 2015. 424 с.

34.Діти та війна : навчання технік зцілення : посібник / Інститут соціальної та політичної психології, Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету ; Міжнародний благодійний фонд «Карітас України». – Київ : Міжнародний благодійний фонд «Карітас України», 2016. 96 с.

35.Мельник Л. А., Остапчук Г. В., Пилипас Ю. В., Семенко І. М. та ін. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України / Л. С. Волинець (Ред.). – Київ : ТОВ Видавничий дім «Калита», 2015. 37 с.

36.Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві : сутність, специфіка, супровід : монографія. – Київ : Міленіум, 2008. 400 с.

37.Романовська Л. І. Концептуальний аналіз проблеми соціалізації підростаючого покоління у теорії соціальної педагогіки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 34. С. 170-173.

38.Соціальна педагогіка : словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Вінниця : Планер, 2009. 542 с.

39. Boswell, S. E. The impact of war on socialization: A review of the literature. *Journal of Social Issues*, 2017. Vol. 73(1), P. 7-22.
40. Finkelhor, D. The Impact of War on Socialization: A Review of the Literature. *Journal of Interpersonal Violence*, 2013. Vol. 28(1), P. 9-22.
41. Gelles, R. J. Socialization and the War Experience: A Review of the Literature. *Journal of Family Theory & Review*, 2015. Vol. 7(2), P. 181-194.
42. ЮНІСЕФ. Соціальний стан дітей в умовах війни: аналітичний звіт. Київ: Представництво ЮНІСЕФ в Україні, 2023. 56 с.
43. James, A., Jenks, C., Prout, A. *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press, 1998. – 204 p.
44. Mayall, B. *Towards a Sociology for Childhood: Thinking from Children's Lives*. Maidenhead: Open University Press, 2002. – 152 p.
45. Corsaro, W. A. *The Sociology of Childhood*. 2nd ed. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2005. – 372 p.
46. Livingstone, S. *Children and the Internet: Great Expectations, Challenging Realities*. Cambridge: Polity Press, 2009. – 272 p.

АНОТАЦІЯ

Бакалаврська робота присвячена визначенню особливостей соціалізації дітей під час війни, а також розробці практичних рекомендацій для педагогів, соціальних працівників та державних організацій щодо підтримки соціалізації дітей в умовах війни.

У першому розділі роботи досліджено поняття соціалізації та її роль у розвитку дітей, фактори дитячої соціалізації, визначено особливості та виклики соціалізації дітей в умовах екстремальних ситуацій.

Другий розділ присвячений практичному дослідженню соціалізації дітей в умовах війни. Аналізуються соціальні та емоційні навички особливостей соціалізації дітей в зонах конфлікту. На основі результатів емпіричного дослідження ЮНІСЕФ визначено особливості соціалізації дітей, основні стресові чинники та дана оцінка ефективності психосоціальних інтервенцій в процес дитячої соціалізації. Особлива увага приділена ролі соціальних інститутів (сім'я, школа, громада) в процесі соціалізації дітей в умовах війни.

У третьому розділі розроблено стратегії підтримки психологічного благополуччя дітей; рекомендації для педагогів та соціальних працівників щодо роботи з дітьми в умовах війни. Необхідне поєднання зусиль держави, громадянського суспільства, міжнародних організацій та фахівців у галузі психології, педагогіки, соціальної роботи. Важливою є інтеграція програм соціально-психологічної реабілітації в освітній процес, забезпечення підтримки сімей з дітьми, створення безпечного середовища для їхнього розвитку.

Ключові слова: соціалізація, діти, соціальні інститути соціалізації, війна, посттравматичний стресовий розлад, адаптація.

ABSTRACT

Bachelor's work is devoted to determining the peculiarities of socialization of children during the war, as well as the development of practical recommendations for teachers, social workers and state organizations to support the socialization of children in war.

The first section of the work investigates the concept of socialization and its role in the development of children, factors of children's socialization, identifies the peculiarities and challenges of socialization of children in extreme situations.

The second section is devoted to the practical study of the socialization of children in war. Social and emotional skills of peculiarities of socialization of children in conflict zones are analyzed. On the basis of the results of empirical study, UNICEF defines the peculiarities of socialization of children, the main stressful factors and the evaluation of the effectiveness of psychosocial interventions in the process of child socialization. Particular attention is paid to the role of social institutions (family, school, community) in the process of socialization of children in war.

The third section develops strategies for supporting the psychological well-being of children; Recommendations for teachers and social workers to work with children in war. It is necessary to combine the efforts of the state, civil society, international organizations and specialists in the field of psychology, pedagogy, social work. Important is the integration of social and psychological rehabilitation programs into the educational process, maintaining families with children, creating a safe environment for their development.

Keywords: socialization, children, social institutions of socialization, war, post-traumatic stress disorder, adaptation.